

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Острозька академія”
Факультет міжнародних відносин
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему :
«Залюднення Приазов'я у XVIII столітті»

Виконав:
студент 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”
Карманчиков Володимир

Керівник – кандидат історичних наук,
доцент **Атаманенко Віктор Борисович**
Рецензент – канд. іст. наук, доц. Конопка
Наталя Олегівна

Робота допущена до захисту
(протокол № 5 засідання кафедри історії від 01 грудня 2020 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ **Микола БЛИЗНЯК**

Острог – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I НАРОДНЕ ОСВОЄННЯ КРАЮ	7
1.1. ПЕРЕДУМОВИ НАРОДНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ	7
1.2. ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ.....	15
1.3. ЗАРОДЖЕННЯ РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА.....	21
РОЗДІЛ II ДЕРЖАВНА КОЛОНІЗАЦІЯ	26
2.1. ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ ЯК ЧАСТИНА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ.	26
2.2. ПРОМИСЛОВЕ ОСВОЄННЯ КРАЮ.....	36
РОЗДІЛ III ІНОЗЕМНА КОЛОНІЗАЦІЯ.....	61
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Приазов'я – важливий промислово-аграрний регіон України, який відіграє важливе економічне значення для країни. Протягом століть регіон був ареною існування багатьох національностей, які приймали участь в освоєнні регіону. Ними були українці Лівобережжя та Правобережжя, донські козаки та звичайні селяни з московської держави, кочівники, серби, греки, євреї та інші. Вони залишали певний слід, який вплинув на подальший розвиток регіону. XVIII ст. – важливий етап в історії розвитку регіону, оскільки саме в цей період заселення території виходить на якісно новий рівень, оскільки до цього часу тут переважно кочували різні племена, не існувало постійних поселень.

Необхідність вивчення цієї теми полягає в певному суспільно-політичному аспекті. Події, які відбуваються на території сучасного Донбасу протягом декількох останніх років яскраво свідчать про можливість спекулювання та спотворення історичних відомостей про регіон. Викривлені сторінки історії краю стали зброєю пропаганди зацікавлених сторін, призвели до виникнення сепаратизму. Така проблема показала необхідність нового підходу, перегляду деяких тем в історії нашої держави. В часи СРСР радянська пропаганда створила образ Донбасу як "Всесоюзної кочегарки": він мав стати обличчям побудови соціалізму, зважаючи на промисловий потенціал, що було головною тезою радянської влади. Донбас займав ключове місце в ідеологічній доктрині комуністів, ставши певною протиположністю іншій частині України. Так поступово було створено міф "двох Україн", який в свою чергу став початком нового міфу вже за часів незалежності: проросійськість, зрусифікованість Донбасу. Країну було поділено на дві частини, прірва між якими з часом тільки поглиблювалась. В першу чергу ментально, оскільки стала звичною думка, що Донбас - це певна окрема субстанція у складі України. Історична думка не змогла в повній мірі позбавитися впливу радянських часів, хоча й відбувся суттєвий стрибок: дослідження сторінок, які були відкинуто в радянські часи (урбанізація, дисидентство, етнічна історія тощо). Історія регіону переважно

роздівлялась крізь призму соціально-економічної сфери. Було забуто проблему націєтворення та ідентичності, наслідком чого став розвиток ідей "двох Україн", "двох культур", "советськості Донбасу" тощо, що активно використовувалось різними зацікавленими політичними сторонами. Зв'язок з темою дослідження очевидний, адже були запозичені терміни, назви (як відомий термін «Новоросія») з цього періоду, коли регіон перебував у складі Російської держави та став місцем поліетнічного зосередження.

Для України та суспільства постала необхідність в якісно новій історії колишнього степового регіону держави, переосмисленні історичного розвитку краю, його суспільно-політичної історії, відокремленні від радянських міфів та штампів, конкретизації на ідентичності, людині.

Історія вивчення теми. Освоєння степового регіону українських земель була і залишається предметом дослідження багатьох істориків. На ранньому етапі можна назвати дослідження Д. Багалія «Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку», яка була видана на початку XX століття. За радянський період було реалізовано масштабне дослідження «Історія міст і сіл Української РСР»; дослідження В. Кабузана «Заселение Новороссии ...», в якій автором на багатому архівному матеріалі було досліджено процес господарського освоєння Приазов'я. Праця В. Тимофієнка «Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в» висвітлює історію зародження міст Північного Причорномор'я, освоєння територій, заснування фортець – попередників міст. Федір Шевченко в своєму дослідженні «Вихідці з балканських країн на Запоріжжі у XVIII ст.» торкнувся теми іноземної колонізації краю балканськими переселенцями. Відомий дослідник козацтва Д. Яворницький в своїх працях, присвячених історії запорозьких козаків та історії м. Дніпра, також звертає увагу на колонізаційні процеси, зокрема участь в них запорозького козацтва.

Серед досліджень незалежності слід виділити В. Пірка, який є знавцем з історії регіону і даного періоду зокрема, про що свідчить значна кількість статей, праць з даної теми («Заселення і господарське освоєння Степової

України в XVI-XVIII ст.»; «Українська лінія» тощо). Також багато досліджень з даної теми, зокрема праця «Історія Донбасу», в якій детально проаналізовано й тему колонізації регіону, присвятив Подов В. Питання іноземної колонізації досліджувала Посулько О. М. в своїй праці «Історія Нової Сербії та Слов'яносербії». Історію Приазов'я досліджував П. Лаврів, який в своїй праці «Історія південно-східної України» розкриває походження та характеристики кочівних племен, колонізаційні процеси тощо. Одним з найновіших є дослідження С. Кульчицького та Л. Якубової «Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.», де була здійснена спроба переглянути ключові аспекти історії регіону, зокрема колонізаційні процеси, процес націєтворення на фоні багаторічного існування поліетнічного населення.

Мета дослідження: дослідити процес колонізації Приазов'я протягом XVIII ст.

Об'єкт дослідження: історико-демографічні аспекти історії України XVIII століття.

Предмет дослідження: процеси та тенденції освоєння території Приазов'я у XVIII столітті.

Завдання:

- проаналізувати передумови народної колонізації;
- прослідити особливості господарського освоєння регіону;
- проаналізувати процес зародження ремісничого виробництва;
- дослідити процес та особливості державної колонізації краю;
- виокремити аспекти зовнішньої політики в залюдненні регіону;
- проаналізувати особливості промислового освоєння краю;
- дослідити мету, хід та особливості іноземної колонізації регіону.

Географічні межі дослідження: Північне Приазов'я – історико-географічна область на південному Сході України та прилеглій частині Росії. На території України це сучасна частина Луганської, Донецької, східна область Херсонської, Запорізької областей; північне узбережжя Азовського моря. В складі РФ це деякі райони Ростовської області.

Хронологічні рамки дослідження: XVIII ст. – період активних колонізаційних процесів на території Донбасу. Верхня межа обумовлена тим, що з кінця XVIII ст. Донбас можна вважати певною мірою заселеним регіоном, оскільки первісне освоєння краю відбулось і активні міграційні процеси завершилися, відбувається розвиток промисловості.

Структура курсової роботи. Курсова робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків та списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І НАРОДНЕ ОСВОЄННЯ КРАЮ

1.1. ПЕРЕДУМОВИ НАРОДНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

Територія Приазов'я була частиною Дикого поля – у вузькому розумінні так називалися наступні землі (здебільшого степові): на заході – між середньою і нижньою течією Дністра, на сході – між Доном та Сіверським Донцем, на півночі – від Дніпра до Південного Бугу, на півдні – до Азовського моря¹. Степові регіони України, які становили цінність своїми природними багатствами, стали об'єктом чергової експансії – східних кочівницьких племен, монголо-татар. Землі увійшли до складу створеної ханом Батием Золотої Орди. Регіон був спустошений грабіжницькими нападами кочівників, на довгий період призупинивши освоєння степових територій, адже населення рятувалось від набігів переселяючись до більш безпечних регіонів України². Утворена держава була штучним об'єднанням, до складу якого входило велика кількість різних народів та племен, що поступово призвело до міжусобних війн та розпаду на окремі ханства на початку XVI ст. Процес розпаду почався ще в XV ст. з появою незалежних державних утворень (таких як: Велика Орда, Сибірське ханство, Ногайська Орда, Кримське, Казахське, Астраханське, Казанське ханства). Повалення татарського панування відбулось наприкінці XV ст. внаслідок боротьби князівств Русі.

В XV ст. на залишках Золотої Орди створюється нове військово-політичне об'єднання – Кримське ханство, яке визнало васальну залежність від Османської імперії та звільнилось від впливу литовських князів, починаючи військову боротьбу. Це стало початком нової експансії – татаро-турецької.

На початку XVI ст. кордони московської держави наблизилися до течій Сіверського Дінця та Десни, що відкрило шлях до поступового заселення Слобідської України, як була згодом названа та територія. Проте ще декілька десятиліть землями, які включає сучасний Донбас, кочували татарські орди.

¹ Щербак В.О. Дике поле // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.

² Історія Української РСР: – Т. 1. – с. 107

Містом, яке відкрило шлях до Приазов'я, став Цареборисів (сучасне село Оскіл, Ізюмський район, Харківська область) – фортеця, яка була збудована московським царем Борисом Годуновим наприкінці XVI століття. Фортеця була заснована з метою просування в степовий регіон, що відзначає Д. Багалій: *«Втім, найважливіша причина побудови віддаленого міста полягає, на наш погляд, в прагненні тодішнього уряду якомога далі посунути в степ сторожі та станиці»*³.

Одним з перших поселень на території Донбасу став Святогірський монастир-фортеця. На цих землях здавна були відомі Торські соляні озера, для варіння солі приїжджало багато людей. В 1645 році біля озер було побудовано невелику фортецю з метою спостереження за переправою кримських татар. Після неодноразових спроб, в 1665 році поблизу Маяцького озера було побудовано фортецю. Сьогодні це село Маяки Донецької області, яке вважається найстарішим поселенням Донбасу⁴.

Одна із сторін проникнення з XVI ст. населення в регіон – захист прикордонних територій від татар, які почастишали на рубежі XV-XVI ст., що здійснювався польсько-литовською владою. Стає зрозумілим, що державними військами забезпечити ефективний захист кордонів від татарських набігів дуже складно, тому князі та старости замків на прикордонних територіях починають застосовувати практику створення окремих військових загонів під власним командуванням. На чолі таких загонів старости здійснювали походи проти кочівників (як, наприклад, походи хмільницького, канівського, черкаського старост, які на поч. XVI ст. здійснили декілька вдалих походів проти татар під Очаковом)⁵.

Такі загони, як відомо, і стали початком козацького освоєння регіону, адже саме вони стали зародженням козацтва на українських землях. Із

³ Багалей, Дмитрий Иванович. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / исслед. Д. И. Багаля. – Москва: Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1887. – II, XVI, 614 с. – с. 51

⁴ История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. — К. : Гл. ред. Укр. сов. энцикл., 1976. — 811 с. — С. 11

⁵ Аркас М. Історія України-Русі. - К., 1990. - 509 с.

посиленням загрози з боку кочівників польсько-литовська держава була змушена активно розвивати практику захисту територій за допомогою козацьких загонів та укріплення замків. Все це зумовлювало поступовий розвиток кількості укріплень, поселень, поповнення кількості гарнізонів⁶. Степові території поступово починають заселятися більшою чисельністю населення.

В просуванні на територію степів на ранньому етапі відіграло роль також і донське козацтво, разом із запорозьким. Їх присутність відмічає згадуваний вже австрійський барон, дипломат, Сигізмунд Герберштейн⁷.

Військові дії на початку XVII ст. та громадянська війна завдали негативного наслідку системі захисту прикордонних територій Російської держави. Це призвело до поступового занепаду прикордонних сторож та дало змогу кочівникам активізувати свої напади. Разом з тим послаблення впливу Москви дозволило українським козакам підвищити активність своїх дій в освоєнні регіону. Запорожці здійснювали все частіші напади на татарських купців, послів. Вони починають остаточно осідати в регіоні, будуючи укріплення та фортеці, які ставали в майбутньому основою міст⁸. Власне, про участь козаків у заселенні регіону свідчить факт заснування в середині XVI ст. в пониззі Дніпра фортеці на о. Хортиця (хоча це питання є темою дискусій серед істориків), що стало початком існування такого визначного явища в історії козацтва та України в цілому, як Запорізька Січ. З цього часу починається поділ козаків на «реєстрових»(тих, що були на службі у влади) та «низових».

Посилення асиміляційної політики польського уряду щодо українських земель спричинило поштовх до збільшення кількості населення, яке самовільно

⁶ Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / Відп. ред.: В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – 813 с. – с. 49

⁷ Герберштейн С. Записки о Московии: В 2 т. М.: Памятники исторической мысли, 2008. Т.1: 776 с. – с. 137-138

⁸ Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К.: Наукова думка, 1984. – с. 13-35

приєднувалося до козаків в пониззі Дніпра. Подальше запровадження феодальної системи на українських землях ставало приводом до частого переселення селян, які тікали із своїх місць до степових регіонів. До цього спонукали успішні військові дії проти турецько-татарської загрози, адже це надавало впевненість населенню в захищеності та вільному існуванню.

Заселення краю запорозькими козаками, до яких долучалося й донське, було важливим етапом в освоєнні степів. Часто між цими двома козацькими утвореннями існували досить дружні відносини, вони об'єднувалися у спільну боротьбу проти загального ворога. Ще в XVI ст. запорозькі козаки на чолі з князем Дмитром Вишневецьким були відправлені царем, на службі в якого знаходилися, на захист південних кордонів Московської держави від татарських набігів в степи Донбасу. Наприклад, в 1625 році запорожці разом з донськими козаками здійснили похід на турецькі міста Трапезунд та Синоп. Цей похід був невдалий: козацькі загони були розбиті, багато козаків потрапило в полон. Між донцями та запорожцями існували таємні шляхи сполучення, які проходили як раз приазовськими степами⁹. Запорожці часто користувалися донбаськими річками як обхідним шляхом щоб потрапити до Чорного моря, адже часто Дніпро перекривали ворожі загони. Вони через Самару, притоку Дніпра, потрапляли до р. Вовчої, потім до р. Кальміус, звідки до Азовського моря.

Окрім спільних військових походів, запорозькі та донські козаки влаштовували в степах спільне полювання або риболовство. В Приазов'ї запорожці заснували гирлі р. Кальміус сторожку, яка була названа «Домаха», для охорони рибних промислів. Але до середини XVIII ст. на територіях сучасного Донбасу постійних поселень не було, оскільки такі спроби одразу піддавалися нападам татар та ногайців, які руйнували житлові споруди, вбивали або забирали в полон мешканців.

⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. — К. : Наук. думка, 1990. — Т. 1. — С. 51

З кінця XVII століття донські козаки часто відвідували літом території навколо р. Бахмутки для добування солі, кількість якої була більшої ніж, наприклад, на Торських озерах. Це місце солеваріння стало причиною конфлікту між слобідськими та донськими козаками. Козаки Ізюмського полку, які випадково довідалися про це місце, де сіль виходила дешевше, завдяки чисельній перевазі, вигнали донських козаків із солепромислу, зайнявши цю територію, куди одразу перейшли і звичайні жителі Тора та інших сіл та міст. Оскільки нові мешканці не були військовими, їх не могли використовувати для служби в полку, а тому виникла потреба в будівництві фортеці для захисту від набігів. Конфлікт козаків зацікавив уряд, який звернув увагу на стихійні переселення та поселення в степовому регіоні, оскільки неодноразово влада була стурбована частими втечами кріпаків-селян на незаселені території. З метою поставити дане питання під контроль. До приазовських степів було направлено декілька урядових експедицій для фіксації поселень козаків, виявлення збіглих селян та чисельності мешканців. Результатом експедиційних пошуків стала грамота царя Петра I, датована 14 жовтня 1704 року та інші документи. В них були відображені дані про час заснування багатьох поселень в краї: містечка Станиця Луганська, Боровське, Староайдарське, Теплінське були засновані в 1677 році, Краснянське, Новоайдарське – в 1687 році, Ново-Краснянське – в 1705 році¹⁰. На поч. XVIII століття, внаслідок переселення донських козаків на р. Борову, було засновано ще одне невелике місто – Нове Боровське.

Заснування міста Бахмута можна назвати одним з найважливіших подій на території Донбасу початку XVIII століття, в контексті теми дослідження. Про те, як виникло містечко, знаходимо інформацію в згадуваній вище грамоті Петра I, яка була адресована полковнику Ізюмського полку¹¹. Як вже було

¹⁰ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 18

¹¹ Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст. — К.: Інститут історії України, 2015. — 813 с. — с. 53

зазначено, виникнення Бахмута не було заплановано урядом – місто було створено в ході стихійного народного освоєння та пошуків багатих на сіль місць. В 1702 році в Бахмуті було збудовано острог та фортецю для захисту від кочових загонів. В ході Булавінського повстання місто було зруйновано та було відбудовано через декілька років, оскільки було важливим місцем з багатими покладами солі. Окрім свого важливого економічного значення, Бахмут займав вигідне географічне положення, поступово ставши головною фортецею півдня Росії. В 1708 році Петром I було проведено адміністративну реформу, в результаті якої було створено Азовську губернію, у складі якої – Бахмутську провінцію. В Бахмуті було встановлено воєводську канцелярію, на чолі провінції стояв воєвода.

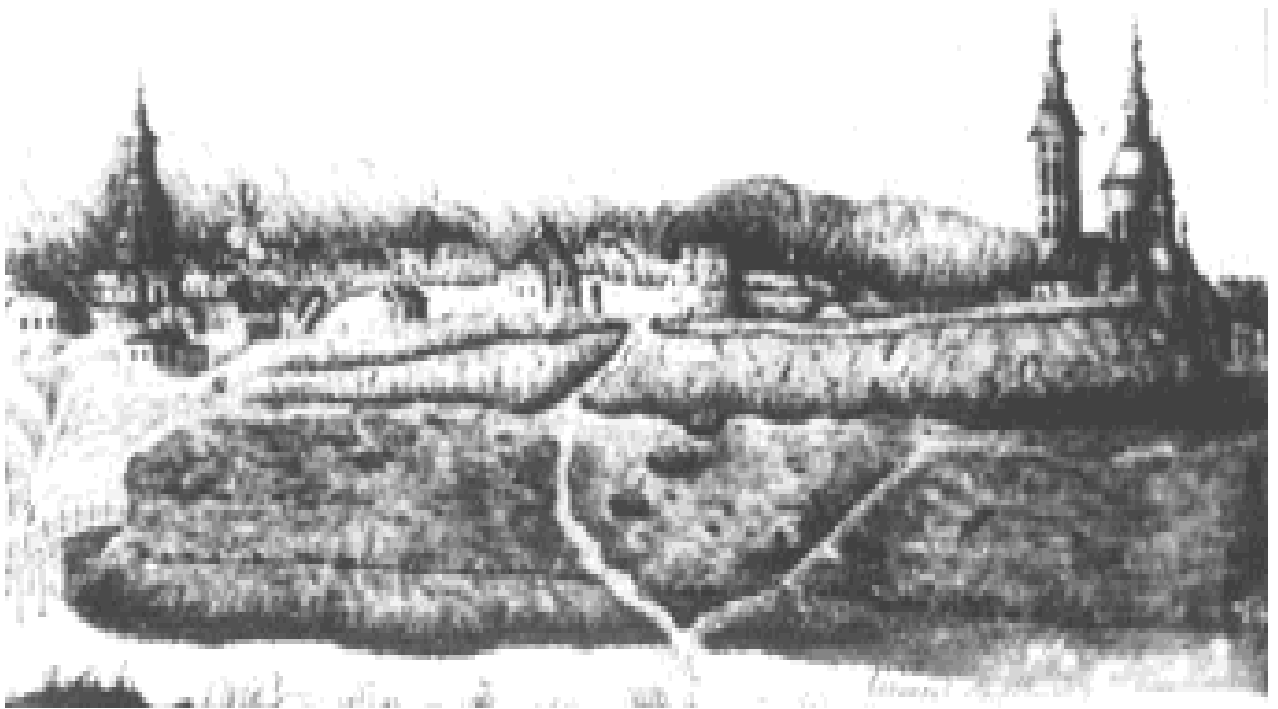

Рис. 1.1. Бахмут в кінці XVIII століття¹²

На початку XVIII століття на правому березі Волги та Подонців'ї відбулось масштабне селянсько-козацьке повстання, рушійною силою якого стало донське козацтво. На чолі стояв Кіндрат Булавін – син донського отамана

¹² Бахмут в кінці XVIII століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://art.dn.ua/history.html>

Трьохізблянської станиці. Повстання було викликане царською політикою, оскільки під час чергової війни забезпечення військових походів було покладено на селян, міщан, козаків, при цьому проводилася жорстка боротьба проти збіглих селян та козаків. В 1707 році царським указом був направлений загін військових на чолі з князем Ю. Долгоруким, завданням яких був розшук втікачів. Солдати поводитися дуже жорстоко, вдавалися до фізичних розправ та знищення поселень. У відповідь на такі події було організовано загін повстанців, який налічував дві сотні, на чолі з К. Булавіним. Повстанці 9 жовтня 1707 року вступили в сутичку з каральним загоном, розбивши його та вбивши князя Долгорукого. Протягом декількох днів чисельність повстанців зросла в декілька разів, вони захопили декілька містечок (Новоайдарське, Староборовське та інші). Після поразки, Булавін повів повстанців до запорозьких козаків, закликаючи їх до спільної боротьби, на що відгукнулося 3000 козаків. До повстанців приєднувалося селянське населення Слобожанщини. Масштаб повстання викликав занепокоєння уряду, внаслідок чого царем було надіслано 30-тисячне військо проти повстанців. Царське військо, завдавши поразки загонам Булавіна, жорстоко розправилося з повстанцями: було спалено багато поселень (серед яких Бахмут, Марківка та багато інших), страчено велику кількість повсталих, відібрано багато земель на користь поміщиків, повернено втеклих селян та козаків, встановлено жорсткий урядовий контроль над козацтвом¹³.

Запорозькі Вольності – назва великої території в Приазов'ї та Північному Причорномор'ї – землі, які займали запорозькі козаки. Ця територія була складовою Дикого поля та, фактично, до сер. XVIII століття переважно була незаселена та не мала чіткого межування, оскільки південні кордони були територією кочування татарський і ногайських племен. Запорожці перебували в стані постійної війни за дані території з Кримським ханством та ногайськими ордами.

¹³ Лаврів П. І. Історія південно-східної України. — Львів МП "Слово", 1992. — 152 с.

Однією з основних форм козацьких поселень були зимівники. Це були свого роду хутори, які були тимчасовим, не постійним поселенням козаків та розташовувалися в захищених від нападів місцях. Подібні поселення переважно не були присутні на території сучасних Луганської та Донецької областей, оскільки відразу ж піддавалися нападам кочівників (як згадувана вище Домаха). Такі зимівники поступово перетворювалися на невеликі поселення.

Отже, територія, яка була частиною так званого Дикого поля – незаселених степових районів Південно-Східної України, поступово починає заселятися та освоюватися. Регіон проходив цей процес дуже повільно, оскільки ще з XIII століття був об'єктом нападів кочівних племен, які складали могутню на той час монгольську державу Золоту Орду. Поліетнічне утворення не змогло довго проіснувати через сепаратистські нахили племен, які входили її складу. Після розпаду Золотої Орди українські степи не стали вільними: постала нова загроза – Османська імперія та Кримське ханство. В складних умовах, але процес освоєння земель був розпочатий. Поступово із сусідньої Слобідської України починають проникати поселенці, які починають займатися видобуванням солі в районі Торських озер. Другим шляхом для заселення регіону було козацтво, яке влада використовувала для захисту від набігів кочівників, створюючи загони в степових районах. В цьому процесі приймало участь не тільки українське, а й донське козацтво. Козаки іноді діяли спільно: брали участь в спільних походах, рибальстві та мисливстві в степу. На початку XVIII століття відкриваються соляні промисли – Тор і Бахмут. Так було засновано одне з найстаріших міст донбаського регіону – Бахмут. Окрім постійної загрози нападів кочівних племен, регіон у XVIII столітті страждав й від внутрішніх негараздів – у 1707 році відбулось Булавінське повстання, яке призвело до руйнації багатьох новостворених поселень. До створення міст долучилися й запорозькі козаки з їхньою особливістю – їхні зимівники, які вони утворювали для худоби та складення запасів, поступово перетворювалися на невеликі поселення, а згодом ставали основою для міст.

1.2. ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ

Населення територій Приазов'я у XVIII ст. поступово складається з різностанового суспільства, що повністю відповідало тогочасним реаліям феодального суспільства. В ході освоєння територій суспільство розділялось, виокремлювалися різні верстви, які не були присутні тут на початку XVIII століття. Протягом століття привілейована частина склалась з духівництва, дворянства та купецтва. Інша частина населення обкладалося податками: міське населення, козацтво та селянство. Дані верстви не були однорідними, мали багато відмінностей та не були повністю замкнутими, оскільки траплялися процеси розшарування. Козацтво також не було однорідною групою – майнова нерівність була присутня і тут. Привілейоване становище займали «виборні» (заможні) козаки, «підпомічники» - бідна частина. Виборне козацтво звільнялось від податків при дотриманні обов'язку несення служби з власним військовим забезпеченням. Бідні козаки, які не мали ресурсів для виконання цього обов'язку, ставали «підпомічниками» заможних козаків – обробляли їхню землю, несли повинності, забезпечували продовольством та грошима. В козацькій верстві існувала ще одна група – «підсусідки». Вони були особисто вільними, але незаможними. Підсусідки не мали власної землі, тому мешкали в сусідських господарствах, як робітники.¹⁴

Основні форми землеволодіння були закладені вже з початку XVIII століття, на заселених раніше землях лівого берега Сіверського Дінця. З розвитком процесу освоєння територій вони поширювалися на правий берег також. Це були розповсюджені на той час форми – вільний займ, громадське користування землею, помісне землеволодіння, особистий селянський наділ. Був поширений метод вільного займу – запорозькі козаки (пізніше й донські), міщани та селяни самовільно захоплювали незаселені поля, що неодноразово заборонялося царським урядом. Разом такою неконтрольованою, але розповсюдженою формою існувала традиційна – дарування царя. Саме таким

¹⁴ Подов В.И. История Донбасса: В 3 т. – Т.І. Донбасс в XVII-XVIII веках. — Луганск: Альма-матер, 2004. – 336 с. – с. 108

видом було заселено згадувані поселення Маяки та Тор в другій половині XVII століття. Рідко, але траплялися такі випадки, коли земля залишалася у володінні служивих людей, хоча вони змінювали вид служби. Їх було віднесено до «однودворців»: наприклад, колишні донські та українські козаки. Землеволодіння однودворців було закріплено за ними на основі спадкового права.

Активний процес заселення степових земель відбувався з підтримкою уряду, оскільки був частиною політики освоєння територій Дикого поля та боротьби з кочівними племенами. Окрім згадуваних козаків та селян, яким влада надавала земельні наділи, набагато більшими масштабами було надання земель представникам привілейованих станів. На цих територіях заселялися козацька старшина та в подальшому офіцери, отримували в помісне володіння землі, та залучали до її обробки селян¹⁵. Так на території сучасного Донбасу почало виникати поміщицьке землеволодіння.

Існувала так особливість: часто поміщики, які мали вагоме становище, користувалися своєю владою та самостійно виходили за межі наданих земель, значно розширюючи свої володіння. Прикладом можна навести поміщицьку родину Шабельських, які були одними з найбільших землевласників на Донбасі. Вони займали посаду полковника Бахмутського полку, яка була спадково закріплена за ними та вільно користувалися своїм службовим становищем в питанні розширення власних землеволодінь¹⁶.

Окрім поміщицького, на Донбасі існувало також церковне землеволодіння. Воно розвивалося різними способами: на основі дарування урядом, також вільним займом, існували й приватний дар земель на користь монастиря або церкви, іноді селянські общини надавали землю священикам або їхнім родинам. Найчастіше церкви наділялися землею завдяки даруванню керівниками поселень, міст. Також була розповсюджена практика самостійного

¹⁵ Бойко А. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. – с. 242-261

¹⁶ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 67

займу (самовільне оволодіння певними землями з метою господарського освоєння) земель церквами, разом з козацтвом.

Святогірський монастир, який перебував на території, де був зосереджений Ізюмський полк до другої половини XVIII століття, займав важливе геополітичне становище в ході боротьби з набігами кочівників. Монастир володів значними угіддями, землями на березі Сіверського Дінця. Більшу частину землеволодінь духовництво отримало в подарунок від поміщиків або інших заможних людей. Отримували також дарування і від уряду – наприклад, в 1709 р. Петро I надав у розпорядження монастиря землі поселення, яке приймало участь в Булавінському повстанні (м. Нове Боровське). Також до землеволодінь монастиря належало декілька слобід. Землі Святогірського монастиря були вилучені в ході секуляризації церковного землеволодіння в 60-х роках, а сам монастир було закрито.

Найбільшим за кількісним складом було селянство, яке обробляло землю. Селянство, як і інші верстви, містило в собі декілька категорій населення: поміщицькі селяни, двірські та державні. Останні були основною за чисельністю групою. Вони обробляли державні землі, що робило їх залежними від держави, хоча й були особисто незалежними.

Категорія державних селян включала в себе наступні групи селян: економічні та однодворці. Однодворцями були ті селяни, які мали дрібне землеволодіння, сплачували подушний податок. Переважно ними було колишнє донське козацтво, яке мешкало на землях створеної Петром I 18 грудня 1708 року Азовської губернії, біля річок Айдар, Донець та Деркул. Азовська губернія включала в себе сучасні українські Луганську, Донецьку, частину Харківської та декілька суміжних областей сучасної Росії (Ростовська, Тамбовська, Воронежська). В результаті згадуваної секуляризації церковних земель в 60-х роках, виникла категорія економічних селян. Ці процеси відбулися пізніше на території сучасного Донбасу – наприкінці XVIII століття. З метою управління територіями, які були відібрані у церковних установ, урядом була створена колегія, яка й дала назву категорії селян – економічна.

Вони заселяли та обробляли землі, які були відчужені у церков та монастирів в результаті секуляризаційної політики.

Щодо основного заняття населення степів Донбасу – це було землеробство. Подібно як на сусідній Слобожанщині, жителя використовували дві системи: перелогове та трипільне землеробство. На великих ділянках землі застосовувалась перелогова система – поле залишали без обробки на декілька років після того, як було зібрано врожай. За такою системою ґрунт відновлювався самостійно, завдяки природній рослинності¹⁷. Поступово перелогова система була витіснена трипільною – земля ділилася на три частини, дві з яких оброблюється, а третя чергується з іншими двома. Землю оброблюють два роки, на третій залишають необробленою. Традиційними були знаряддя праці – борода, плуг.

Кількість кріпосних селян постійно зростало із збільшенням поміщицького землеволодіння. Поміщик надавав селянину землю у користування, за що останній був зобов'язаний сплачувати оброк або відбувати панщину. Рента була як натуральна, так і грошова, яка поступово витісняє відробіткову та натуральну.

Активний процес обробки землі розвивався з поступовим заселенням степових територій з середини XVIII століття, оскільки в першій половині оброблялася невелика частина земель, відповідно з розвитком заселення розширювались і оброблювані площі. Території освоєної землі на правому березі Дінця значно розширилися до кінця XVIII століття. Тут були поширені класичні зернові культури (пшениця, овес, жито, ячмінь тощо). Врожайність хлібу залежало від багатьох причин: обробки ґрунту, його якості, умов клімату, добрив. В різних поселеннях, навіть близького розташування, врожайність не була однаковою.¹⁸

¹⁷ Тимочко Н. О. Економічна історія України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — 204 с.

¹⁸ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 133

Поруч із вирощуванням зернових культурах на цих територія набувало поширення садівництво та городництво. Городами місцеві жителі облаштовували власні присадибні ділянки, вирощували класичні овочеві культури (морква, капуста, часник, цибуля та інші). Пізніше, з другої половини XVIII століття на землях сучасного Донбасу, як і на Слобідській Україні, почалось вирощування картоплі, яка була завезена до Росії Петром I наприкінці XVII століття (хоча, як відомо, в Європі цей продукт був поширений вже у XVI ст.). Країною картоплю розсилали для посіву тільки в 60-х роках, спочатку в невеликих об'ємах, які поступово збільшувалися. Для прикладу можна навести такі цифри: в 1770 році в Острогозькій провінції картоплі було посаджено 147 пудів 21 фунт (викопано 550 пудів 17 фунтів), наступного року вже посадили 550 пудів (зібрано 680 пудів)¹⁹.

Поруч з городництвом населення краю займалося садівництвом. Для розведення садів тут були сприятливі ґрунтові, кліматичні умови і наявність багатьох видів дикорослих фруктових дерев. У місцевих лісах росли яблуні, груші, нерідко утворювали великі природні сади. Відомо, що до початку XIX в. на Слобожанщині зникло багато лісів, все ж автор «Опису Слобідсько-Української губернії» в 1802 р. відзначав, що в краї зростає «безліч яблуні і грушевих дерев дикорослих в лісах», які служать «достатнім способом до розведення садів селянами»²⁰.

Якщо дикорослі фруктові дерева грали таку роль на початку XIX ст., То вони використовувалися населенням не в меншій мірі в XVII в. Багато слобожани заводили сади в лісах при своїх дворах. Поширеними також сади були при дворах поміщиків та представників інших верств.

Окрім землеробства важливе місце в житті поселенців займало скотарство. Воно було популярним, оскільки за невеликих зусиль давало населенню необхідні засоби харчування. Також це було зумовлено постійною

¹⁹ Слюсарский, А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. – 459, [1] с., [1] л. карт : табл. – с. 212-213

²⁰ Описание Слободско-Украинской Харьковской губернии: 1802 г. – с. 10

міграцією населення, через що знову завести худоби можна було в будь-якому куточку регіону, але не завжди можна було швидко та легко знайти необхідні знаряддя для землеробства. Населення степів Донбасу розводило як велику, так і малу рогату худобу, а також коней, свиней, овець.

Важливу роль у веденні скотарства відігравало розведення коней. Це було зумовлено способом життя козацтва Запоріжці активно займалися конярством, оскільки коні були їм необхідні у військовій діяльності²¹. Більшу частину коней козаки здобували під час походів проти турків та татар, а потім розводили на місцях. Проте по мірі того, як козаки осідали на місцях та починали займатися господарством, конярство відходило на другий план, замінювалось великою рогатою худобою та вівцями.

Козаки були не єдиними, хто займався скотарством у степових районах. З поступовим заселенням регіону, тваринництвом також займалося й населення заснованих поселень, селищ. Також це були монахи, зокрема Святогірського монастиря. Скотарство залишалося основною галуззю фактично до кінця XVIII століття, коли почали засновуватися міста, населення відкриває для себе ремісниче виробництво, починає зароджуватися промисловість донбаських степів.²²

В цілому землі Північного Приазов'я були сприятливими для ведення сільського господарства, але разом з тим степова зона зумовлювала часті потужні засухи, що призводило до неврожаю та нестачі продовольства у населення. Тут присутній континентальний клімат, для якого характерні сухе, жарке літо (до +35) та холодна зима з температурою до мінус 30 градусів²³. Окрім засухи та холодів, землі іноді піддавалися набігам комах, які знищували врожай. Ці фактори мали значний вплив на тваринництво та ведення господарства в цілому, що спонукало людей відмовлятися від вирощування

²¹ Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків: Союз, 1920. – с. 17

²² Подов В.І. История Донбасса: В 3 т. – Т.І. Донбасс в XVII-XVIII веках. — Луганск: Альма-матер, 2004. – 336 с. – с. 159

²³ Климат Северного Приазовья. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.krim.biz.ua/kerch-azov-klimat.html>

худоби, а це в свою чергу призводило до їхньої неспроможності виплачувати податки в повній мірі.

Отже, населення степових регіонів також відповідало тогочасному феодальному суспільству. Був присутній поділ на верстви: привілейована (духовенство, дворянство та купецтво), міщани, селяни та козацтво, яке в свою чергу також поділялося на декілька груп – були виборні (заможні) та підпомічники (бідні). Так само створювався класичний поділ землеволодіння: поміщицьке, церковне, селянське.

Основним заняттям населення степового регіону було землеробство та скотарство. Вирощувалися зернові культури, необхідні для споживання овочі, займалися також садівництвом. Також населення активно займалося тваринництвом. Серед козацтва найбільше було поширено конярство. Окрім коней були популярні вівці, велика та мала рогата худоба. Так поступово деякі землі степових районів ставали повноцінними селищами та містами, населення займалося землеробством, скотарством та іншими господарськими видами діяльності

1.3. ЗАРОДЖЕННЯ РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА

З процесом розвитку виробничих відносин та продуктивних сил, на Приазов'ї, як і в сусідніх регіонах, переважає натуральне господарство, поступово починає розвиватися реміснице виробництво та зароджується мануфактура. Для господарства цього періоду було характерне споживне виробництво для власних потреб. Так існувало як селянське, так і поміщицьке господарство. Вироблялося те, що було необхідно для споживання: овочі, фрукти, хліб, одяг тощо.

В натуральному господарстві поступово виникало ремісниче виробництво. Воно розвивалося по мірі того, як люди набували деяких навичок та починали спеціалізуватися на певних видах продукції. Для селян було характерно заняття ткацтвом – вони самостійно виготовляли для своїх потреб одяг та взуття. Зважаючи на те, що не кожен селянин мав необхідне знаряддя, а

при цьому не кожен мав необхідних навичок навіть при наявності верстата, виокремлювалися певні особи, до яких зверталися за необхідності. Вони робили це за певну плату або на інших умовах. Поступово такі майстри лишали сільське господарство, оскільки розуміли вигідність власної справи – це зумовило появу ремісників, які почали виробляти певну продукцію для зовнішніх потреб, на продаж, а не для власних.

На прикладі ткацтва був показаний перехід до ремісничого виробництва. Таким же чином поступово на донбаських степах почали з'являтися й інші ремісничі професії – гончарі, шевці, тощо. Ремісники залучали до виробництва родину, це ставало вже родинним заняттям. Деякі облаштовували спеціальні майстерні та наймали робітників за окрему плату. Окрім виготовлень на замовлення, ремісники починають виготовляти продукцію на продаж. Таким чином, поступово ремісництво відокремлювалось від домашнього промислу та стає окремим виробництвом.

В свою чергу з процесом розвитку ремісництва відбувається поділ праці – майстер вже не працює над виробом самостійно, виконуючи лише певні операції. Поступово на Донбасі виникає мануфактурне виробництво – нова стадія промисловості. Мануфактура об'єднувала самостійні ремесла та сприяла розподілу праці. Це зумовлювало зростання продуктивності, але була й інша сторона – мануфактура, як відомо, основана на ручній праці, що гальмувало підвищення продукції в перспективі, оскільки необхідним був перехід до машинного виробництва в подальшому²⁴.

Найбільш поширеним на донбаських землях було згадуване вище ткацьке ремесло. Воно було розповсюджене переважно на території всіх повітів. Також як і в сусідніх регіонах, було поширено деревообробне, шкіряне, бондарське, швейне та інші ремесла. Деревообробне виробництво було найбільш поширено на солепромислах в Торі та Бахмуті. На цих територіях

²⁴ Подов В.И. История Донбасса: В 3 т. – Т.І. Донбасс в XVII-XVIII веках. — Луганск: Альма-матер, 2004. – 336 с. – с. 161

існувало також виробництво цегли, яка використовувалася для побудови необхідних для соледобування печей.

З однієї з найдавніших професій – ковальства – почало функціонувати металообробне виробництво. Існували як державні, так і приватні кузні. Металообробні майстерні також були поширені також на місцях видобутку солі, забезпечуючи необхідним інвентарем. Залізна руда була знайдена там само – наприклад, на території Бахмутської провінції (біля річок Бахмут, Сіверський Донець, Лугань тощо). Окрім звичайних металевих порід, існували спроби видобутку інших металів (срібло, свинець), але вони були невдалими через низькоякісну руду²⁵.

На початку XVIII століття на території Донбасу зародилось скляне виробництво. Було засновано декілька майстерень з обробки скла на територіях Ізюмського полку, де вироблялося скло для вікон, а також прикраси та посуд.

Було також знайдено поклади каменя, який використовувався для млинів. Разом з тим було налагоджено видобуток кременю, точильного каменя.

З часом ручні способи помелу зерна та круп були замінені на вітряні та водяні млини. Останні були збудовані на основних річках Донбасу (Бахмутка, Красна, Донець, Борова та інші)²⁶.

У XVIII столітті на території сучасного Донбасу набуло серйозного поширення винокуріння та виробництво пива, завдяки урядовим пільгам, наданим поселенцям – винокуріння не обкладалося митом. Це зумовило створення винокурень як поміщиками, офіцерами, так і священиками (Святогірський монастир). Винокуріння було поширено також і серед українського козацтва, якому уряд ще раніше надавав пільги. Поруч з виробництвом вина було поширено й варіння пива, чим займалося переважно козацтво та поміщицтво²⁷.

²⁵ Подов В.И. История Донбасса: В 3 т. – Т.І. Донбасс в XVII-XVIII веках. — Луганск: Альма-матер, 2004. – 336 с. – с. 164

²⁶ Там само. – с. 166

²⁷ Там само. – с. 168-169

Також на донбаських землях населення займалось традиційними давніми промислами: мисливством, рибальством, бджільництвом. Рибальством та мисливством займались донські та запорозькі козаки, про що було згадано раніше. Окрім козацтва, звичайні люди також виловлювали рибу, яку не тільки споживали, а й продавали в інші поселення.

Ще однією важливою галуззю господарства була торгівля, яка залежала від наявного виробництва та була пов'язана з розвитком торгівлі на сусідніх територіях та московських землях в цілому. Розвиток торгівлі на Донбасі був зумовлений згадуваними раніше факторами: поява та розвиток мануфактури, ремесла, землеробства, розподілу праці. Центральним предметом для торгівлі на даній території була сіль, яка видобувалася на місцевих покладах в Бахмуті та Торі, звідки її продавали в сусідні регіони: Слобожанщину, Білгород, Курськ та на місцеві ярмарки. У місцевих жителів було додаткова причина для заняття торгівлею сіллю – вони мали митні пільги. На території російської держави діяла внутрішня митна система у вигляді митних застав на мостах та дорогах.

Таким чином, можна побачити, що переселенці, яке почало освоювати малозаселені приазовські степи ще з XVI століття, до кінця XVIII пройшли всі етапи освоєння нових територій – від землеробства до розвитку ремісничого виробництва, зародження мануфактури та промисловості на Донбасі. Територія, яка була центром так званого Дикого поля – незаселених степових районів Південно-Східної України, поступово починає заселятися та освоюватися. Регіон проходив цей процес дуже повільно, оскільки ще з XIII століття був об'єктом нападів кочівних племен, які складали могутню на той час монгольську державу Золоту Орду. Після розпаду Золотої Орди українські степи не стали вільними: постала нова загроза – Османська імперія та Кримське ханство. В складних умовах, але процес освоєння земель був розпочатий. Поступово із сусідньої Слобідської України починають проникати поселенці, які починають займатися видобуванням солі в районі Торських озер.

До заселення регіону активно залучалось козацтво, яке московська влада використовувала для захисту від набігів кочівників, створюючи загони в

степових районах. В цьому процесі приймало участь не тільки українське, а й донське козацтво. На початку XVIII століття відкриваються соляні промисли – Тор і Бахмут, де до виварення солі долучаються не тільки козаки, а й звичайні жителі із сусідньої Слобожанщини та інших регіонів. Так було засновано одне з найстаріших міст донбаського регіону – Бахмут.

Населення степових регіонів відповідало тогочасному феодальному суспільству. Був присутній поділ на верстви: привілейована (духовенство, дворянство та купецтво), міщани, селяни та козацтво, яке в свою чергу також поділялося на декілька груп – були виборні (заможні) та підпомічники (бідні). Так само створювався класичний поділ землеволодіння: поміщицьке, церковне, селянське.

Основним заняттям населення степового регіону було землеробство та скотарство. Вирощувалися зернові культури, необхідні для споживання овочі, займалися також садівництвом. Також населення активно займалося тваринництвом. Серед козацтва найбільше було поширено конярство. Окрім коней були популярні вівці, велика та мала рогата худоба. Так поступово деякі землі степових районів ставали повноцінними селищами та містами, населення займалося землеробством, скотарством та іншими господарськими видами діяльності.

Поступово з класичних натуральних видів господарства, яке велось виключно для власних потреб, на території степової України починає відокремлюватися ремісниче виробництво. Поселенці займалися ткацтвом, металообробкою, винокурінням та варінням пива та іншими. Населення починає займатися вузькими спеціальностями, з метою заробітку, а не споживання. Поступово виокремлюється мануфактурне виробництво, проходить певна модернізація процесу виробництва.

Необхідно пам'ятати, що ці процеси відбувалися у складні часи – не припинялися постійні набіги татарських та ногайських племен, які спустошували поселення, і перед населенням стояло завдання відновлювати все з початку.

РОЗДІЛ II ДЕРЖАВНА КОЛОНІЗАЦІЯ

2.1. ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ ЯК ЧАСТИНА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Колонізація Приазов'я з XVIII ст. мала інший характер, ніж в попередні століття. На відміну від XVI, XVII ст., коли освоєння регіону мало ознаки стихійного, народного переселення, XVIII ст. характеризується втручанням влади, яка вирішила поставити процес заселення степових територій під контроль, діючи з різних власних інтересів. Ці заходи стали частинами як внутрішньої, так і зовнішньої політики Російської імперії.

В першій половині XVIII ст. політика уряду щодо освоєння регіону тісно перепліталася із зовнішньою політикою, зокрема залежала від російсько-турецьких відносин. Ще в кінці XVII століття на міжнародній арені посилилася антитурецька коаліція, так звана «Священна ліга»²⁸. Коаліція була створена в 1684 році християнськими європейськими державами для боротьби проти Османської імперії у війні, яка відбувалася на території Південно-Східної Європи наприкінці XVII ст. (Велика турецька війна 1683-1699 років). Ліга була створена імператором Священної Римської імперії Леопольдом I Габсбургом з посередництвом Папи Римського. До коаліції спочатку приєдналися Прусія, Венеція та Річ Посполита. Країни Ліги активно залучали до їхнього складу й Росію, яка мала невирішені територіальні питання з Польщею, що і було умовою Московського царства. Військові дії видалися вдалими – Священна Ліга завдала поразки османському війську у Віденській битві 1683 року, внаслідок чого Польща відновила контроль над Правобережною Україною (більшою її частиною). Росія та Річ Посполита в травні 1686 року в Москві підписали «Трактат про вічний мир», який торкався безпосередньо українських земель, що були поділені між потужними двома державами: за Московією закріплювались Чернігово-Сіверщина, Київ (був куплений за 146 тисяч рублів), Лівобережна Україна та Запоріжжя; Польща отримувала Галичину, Київщину

²⁸ Чухліб Т.В. Священна Ліга [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Sviaschenna_liha

та Волинь, грошову компенсації за м. Київ; Брацлавщина та південна частина Київщини залишалася «нейтральною» територією між польською та російською державами. Також договір зобов'язував дві країни до спільної боротьби з Османською імперією, виконанням чого став вступ Росії до складу Ліги та підготовка до війни²⁹. У складі багатотисячної російської армії, якою командував князь Василій Голіцин виступило п'ятдесяти тисячне козацьке військо під головуванням гетьмана Івана Самойловича. З метою перешкодити наступу на Крим, турки вдавалися до тактики спалення степових земель на шляху російсько-українського війська. Невдачі у військових діях князем Голіциним було покладені на гетьмана Самойловича, проти якого було організовано змову на р. Коломак. Гетьмана заарештували та позбавили влади, обравши замість нього Івана Мазепу. Новообраний гетьман 25 липня 1687 року уклав з російським урядом договір – Коломацькі статті, які суттєво обмежували права козацтва.

Помітним впливом на освоєння приазовських земель зумовили спільні походи російських військ та козаків на Азов в ході російсько-турецької війни 1696-1699 років. Росія мала на меті вихід до Азовського моря через здобуття Азовської фортеці, а також до Чорного через нижню течію Дніпра, де до військових дій приєдналися запорозькі козаки. В результаті успішних дій було здобуто Азов та декілька важливих фортець в пониззі Дніпра та підписано Константинопольський мирний договір в 1700 році. Міжнародне закріплення за Москвою запорозьких земель зумовило ще активнішу політику заселення та будівництва фортифікаційних споруд на приазовських землях, оскільки набіги кочівників не припинялися. Основною військовою силою, що була присутня на цих територіях були Харківський, Ізюмський та Острогозький полки.

Одним з негативних подій у відносинах між владою та українським козацтвом було зруйнування Чортомлицької Січі в 1709 році. Це була

²⁹ Чухліб Т.В. "Вічний мир" 1686 Р. // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.

відповідь московської влади на підтримку запорозькими козаками з К. Гордієнком переходу гетьмана Мазепи на сторону шведського короля в ході Північної війни. Петро I направив проти запорожців військо, яке піддало Січ та козацькі поселення на березі Дніпра руйнуванню та фізичному знищенню населення. Наслідком таких дій царської влади був перехід козаків під протекторат Кримського ханства. Частина козаків залишилися, та заснували нову, Кам'янецьку Січ, яку царські війська так само зруйнували.

Чергова російсько-турецька війна почалася в 1710 році зі спустошливого походу Кримського ханства на українські землі. Військовий похід 1711 року був невдалим для Москви – російські війська були оточені на річці Прут, де були змушені підписати Прутський мирний договір, за яким Росія втрачала Азов, ліквідовувала збудовані фортеці Кам'яний Затон та Таганрог.

Відхід козаків під вплив ханства, ворожі відносини з владою зумовили певне сповільнення активності заселення степових районів. Намагаючись знайти альтернативу козакам у захисті південних кордонів, царським указом було створено полки ландміліції, але цей процес відбувався дуже повільно. Разом з тим було відновлено будівництво оборонних споруд та форпостів. Однак всі заходи були малоефективними на фоні загострення відносин з турками, тому необхідно було шукати нові варіанти.

В 1730 році урядом було вирішено побудувати лінію укріплень з метою перекриття Муравського шляху, яку татари використовували найчастіше для нападів на південні кордони. Так був створений план інженерно-військової системи земляних укріплень – Української лінії³⁰. Проект був представлений київським генерал-губернатором Йоганом Вейсбахом та генерал-майором Дебреньї та затверджена Військовою колегією. Лінія повинна була проходити від Дніпра до Дінця по річках Орель, Берестова, довжиною в 285 кілометрів. Почала будуватися в 1731 році, але через перерви на військові дії будівництво

³⁰ Чухліб Т.В. Українська оборонна лінія. Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2019. - 842 с.

продовжувалося ще в сорокових роках. Під обороною 16 фортець та 49 редутів, з яких складалась Українська лінія, було розміщено два десятки ландміліційних полків. Центром лінії була Білевська фортеця. В будівництві в основному використовували козаків та селян. Останні найбільше складність існування цієї захисної системи, оскільки окрім будівництва на них покладалося отримання та оборона. Українська лінія забрала багато ресурсів та часу, але не змогла в повній мірі захистити українські землі від нападів татар. Після чергової російсько-турецької війни 1735-1739 років та підписання Белградської мирної угоди будівництво лінії зупинилося, та поступово вона втратила своє значення.

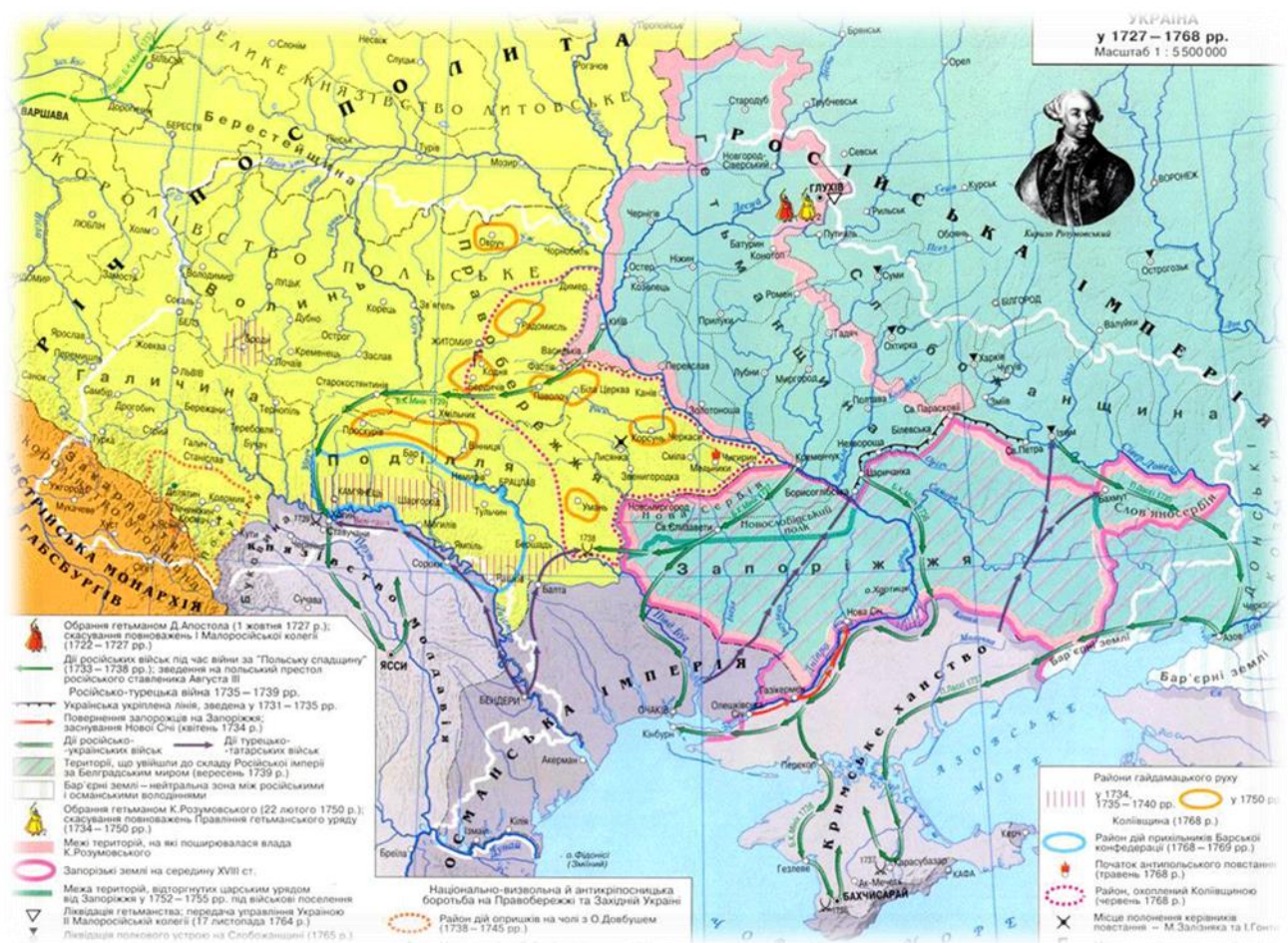

Рис. 2.1. Українська лінія на мапі України у 1727-1768 рр.³¹.

Недостатньо ефективні оборонні заходи та назрівання нової війни змусили царський уряд піти на поступки козацтву, відновивши зв'язки та

³¹ Українська лінія на мапі України у 1727-1768 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B01727-1768.gif>

запропонувавши повернутися на старі місця, оскільки необхідно було захищати південні кордони. Згідно укладеному договору запорожців було прийнято в російське підданство; дозволено повернутися на старі місця та до старих занять; надано певну свободу у внутрішніх питаннях; призначено плату за службу; побудувати нову Січ неподалік зруйнованої; запорожці повинні бути вірними престолу та охороняти кордони³². Повернені козаки одразу приступили до будівництва фортифікаційних споруд на кордонах та паралельно поступово відновлювали поселення, народне господарство та промисли. Будувати Нову Січ було розпочато навесні 1734 року на півострові, який обмивав Дніпро на півдні та Підпільна на півночі та сході. Декілька наступних десятиліть Нова Січ була центром запорозького козацтва не тільки господарським, але й адміністративним та політичним.

³² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. — К. : Наук. думка, 1990. — Т. 3. — С. 449-450

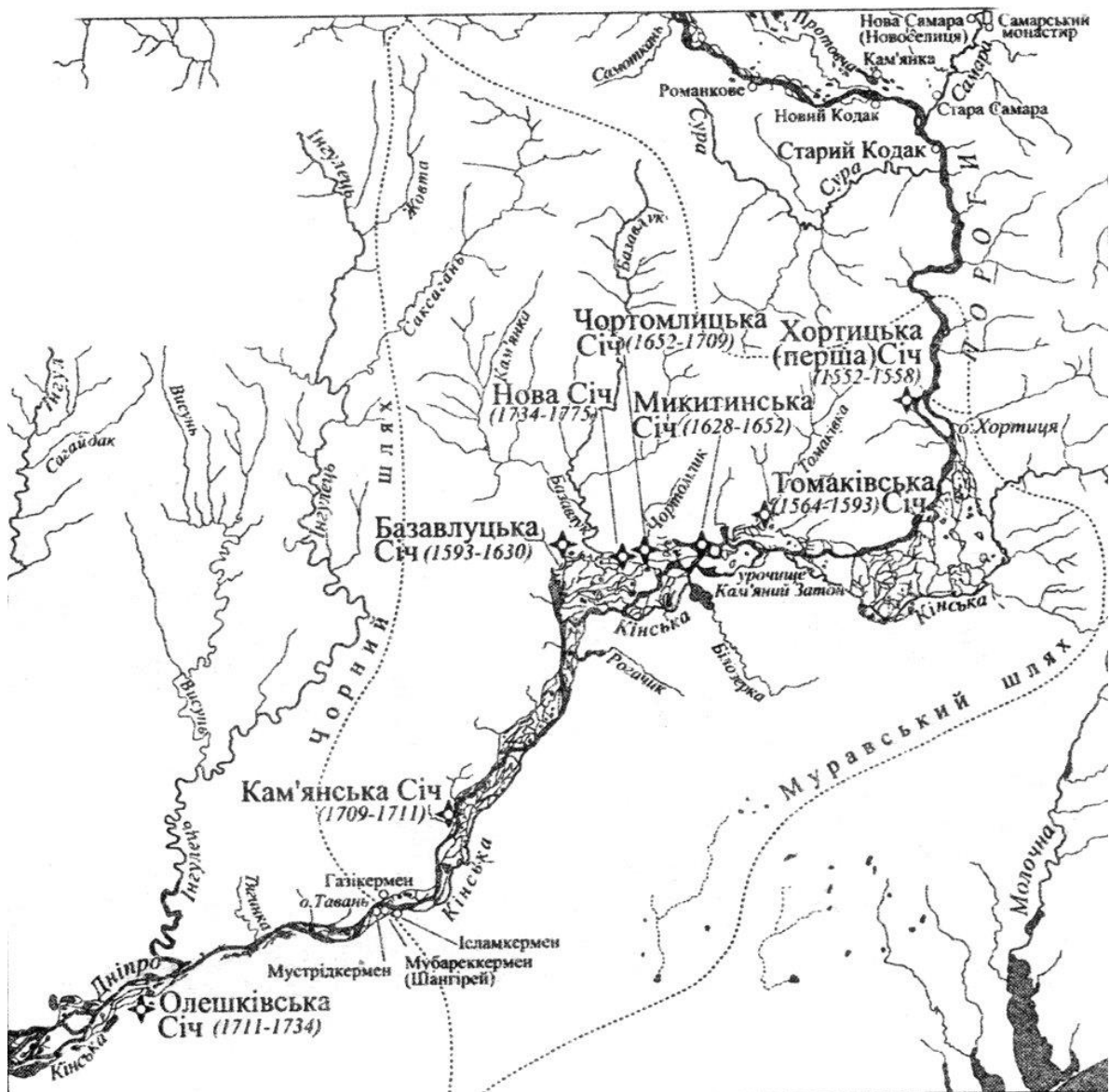

Рис. 2.2 Нова січ на мапі Запорозьких Січей у 1552 – 1775 рр³³.

У війні 1735-1739 років російська армія була більш вдалою. Війна безпосередньо торкалася донбаських територій, на яких були розташовані полки: в Айдарі, Станиці Луганській та інших поселеннях, звідки вони вирушали в походи до Азова. В ході цієї військової кампанії донбаські степи були своєрідною базою для військових походів. Навесні 1736 року облога Азова закінчилась капітуляцією турецьких військ. Таким чином, Азовська фортеця була знову відвойована Московським царством. Між Туреччиною та Росією було проведено нове розмежування кордонів, які змістилися

³³ Нова січ на мапі Запорозьких Січей у 1552 – 1775 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/8/83/Sichi.jpg>

південніше. В цих умовах активізувалося заселення степової зони. Аби прискорити цей процес, уряд наказав дозволяти селитися утікачам з території Польщі та Правобережної України, які засновували невеликі поселення, які згодом перетворювалися на села та містечка. Вдалий виступ запорожців у війні був відмічений урядом, який дозволив вільно пересуватися до Лівобережної України, а тим, хто займався торгівлею – доступ до Запоріжжя. Ці фактори зумовили чергову хвилю населення в степових районах, відновленні старих та появи нових поселень.

Існування феодально-кріпосницьких відносин та їх постійний розвиток на території Росії та України мав негативний вплив на міграційні процеси та сповільнював темп заселення менш освоєних територій. Внаслідок цього російський уряд намагався будь-якими способами мотивувати заселення цих територій. Влада навіть вдалася до практики заселення регіону вихідцями із сусідніх країн, про що мова буде йти в наступному розділі.

В 1752 р. російським урядом було створено поселення Нова Сербія, до якого переселялися поселенці переважно з балканських країн. Наявне українське населення на цих територіях уряд зобов'язав звільнити місце проживання для іноземців. Тих, хто відмовлявся переселитися добровільно, уряд змушував примусом³⁴.

В 1753 р. було вирішено створити замість Української лінії побудувати нову, а між Луганню та Бахмутом розмістити групу інших вихідців із Австрії, що прибули до Росії вслід за першою партією. Це поселення було майбутньою Слов'яносербією. Як і у випадку з Новою Сербією, українському населенню, яке проживало на території майбутнього поселення, було наказано переселитися на свої старі місця (переважно це були вихідці із Слобожанщини). Але населення не виконувало даного наказу, було вирішено переселяти примусово. Більша частина українського населення з призначених для Нової Сербії земель в другій половині 50-х років була переселена на територію

³⁴ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – с. 54

розташування Новослобідського полку, який налічував вже більше тридцяти поселень³⁵. Всі згадані заходи з переселенням іноземців до степової зони не мали того успіху, на якого розраховувала російська влада. Тому в 60-х роках уряд дозволив оселятися в Новій Сербії не тільки іноземцям або вихідцям з Польщі, а й усім хто виявляв таке бажання, що, фактично, скасовувало будь-які перешкоди для міграційних процесів у південних районах.

Друга половина XVIII ст. ознаменувалася адміністративними реформами в Російській державі та Україні, що відіграло важливу роль в заселенні територій. За реформою 1764-1765 рр. було ліквідовано автономію Гетьманщини, а територію поділено на губернії. Замість створеної Нової Сербії та Новослобідського полку була створена Новоросійська губернія. Зміни також торкнулися військових формувань: полки балканських переселенців об'єднувалися в Бахмутський полк; Бахмутський козацький полк перейменований в пікінерний Луганський; створено нові пікінерські полки – Донецький та Дніпровський³⁶. Згодом Новоросійську губернію було поділено на дві частини – Єлизаветинська (правий берег Дніпра) та Катерининська (лівий берег) провінції.

Бахмутський повіт було приєднано до Воронежської губернії. Разом з тим уряд прийняв план заселення цих територій. Було вирішено надавати ряд пільг тим, хто бажає переселитися до регіону. Урядом були прийняті плани заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. Територія останньої поділялася на 140 округів, 108 – для військових, 32 – для всіх інших. Прийняті владою заходи мали позитивний вплив, результатом чого стало суттєва активізація заселення регіону³⁷.

³⁵ Кусов В.С. Картографическое искусство Русского государства. - С.88-89.

³⁶ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719 - 1858 гг.) / В. М. Кабузан; отв. ред. Л. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1976. – с. 53

³⁷ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – с. 62-63

Також в 60-х роках було побудовано нові охоронні системи. Владою було вирішено не будувати суцільну лінію, як Українська, а звести нові захисні споруди та відновити старі лише для прикриття полків. Було вирішено будувати фортеці, які ставали б центром паланок, на недалекій відстані одна від одної³⁸. Найактивніше в цей період проходило заселення Єлизаветинської провінції. Переважно це були українці, меншою мірою – росіяни.

Російсько-турецька війна 1768-1774рр. завдала негативного наслідку процесу заселення регіону. Бахмутський повіт у складі Воронежської губернії й до війни заселявся повільним темпом, а в 1768 р. на території повіту було здійснено напад кримської орди. Лише з поч. 70-х рр. відбувається певна активізація заселення територій. Несподівані напади татар змусили владу розширити будівництва захисних споруд. Весною 1770 року був представлений план лінії фортифікаційних споруд – Дніпровської – яка повинна була доповнити/замінити Українську лінію, незважаючи на наявність на цих землях великої кількості козацьких поселень. Будівництво почалось влітку 1770 року, і хоча не було завершено до кінця війни, але лінія зіграла важливу роль в ході військових дій.

За Кючук-Кайнарджійським договором від 21 липня 1774 р., Кримське ханство переходило під протекторат Росії, що автоматично ліквідувало загрозу нападів кримських орд на південні території Росії. Це призвело до трагічних наслідків для українського козацтва: козаки стали тепер безкорисними, але дуже турбували царський уряд боротьбою за права. Результатом цього стало зруйнування Запорозької Січі в червні 1775 р. Урядові війська на чолі з генералом П. Текелієм, повертаючись з походу проти турків, неочікуваним нападом змусили козаків здатися. 16 червня російське військо повністю зруйнувало Січ. Було створено дві губернії: Новоросійська та Азовська (до

³⁸ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – с. 62-63

складу якої увійшли території сучасних Донецької та Луганської областей – Бахмутський, Марієнпольський, Катерининський повіти)³⁹.

Землі, які стали вільними внаслідок ліквідації Запорозької Січі, уряд використав для масової роздачі переважно представникам верхівки, еліти. Невелика частина була надана козацькій старшині, яка перейшла на службу російському уряду. Все це призвело до прискорення темпів заселення краю.

Окремо слід звернути увагу на такий аспект колонізації земель Приазов'я, як поміщицька. В останню чверть XVIII ст. уряд почав використовувати для заселення степових територій приватних землевласників. Їм надавалася земля, яку поміщик мав заселити власними коштами, що було однією з обов'язкових умов надання землі.

Для цього заохочувалося українське селянство Правобережної України, втікачів (колишніх російських підданих)⁴⁰. Всі вони оголошувалися вільними, з правом вибору, де оселятися. Це призвело до появи нової категорії населення: поміщицьких підданих. Серед них були переважно селяни з Правобережної України, а також колишні запорожці, які не бажали покидати свої території, а тому укладали угоду з власником землі⁴¹.

Таким чином, протягом XVIII ст. територія Приазов'я, перетворюється на достатньо заселений регіон. На відміну від попередніх XVI та XVII століть, коли заселення відбувалося стихійно, влада почала активне освоєння територій, заохочуючи до цього різними методами. Цей процес починається регулюватися на державному рівні. Потрібно сказати, що більшість заходів виявилися ефективними, наслідком чого стала помітна активізація процесу заселення регіону.

³⁹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719 - 1858 гг.) / В. М. Кабузан; отв. ред. Л. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1976. – с. 54-59

⁴⁰ Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. / Полонская-Василенко Н. //Историк марксист. – 1941.- №5. – С.30

⁴¹ Бойко А. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. – с. 242-261

2.2. ПРОМИСЛОВЕ ОСВОЄННЯ КРАЮ

Видобуток солі – найдавніша професія на донбаських землях. Варіння солі було започатковано ще в самому початку заселення донбаських степів – у XVI столітті. Окрім місцевих жителів, на Тор та Бахмут для варіння солі приїжджали і з сусідніх районів Лівобережної України та Росії. Урядом було вирішено поставити соляний промисел під контроль. З цією метою в 1645 році біля Тору була побудована фортеця, в якій розмістили гарнізон з двох десятків козаків. З цього часу доступ до солеваріння контролювався державою. Проте такі місця не були популярні, залишались також існувати і стихійні варниці, у яких працювали ті, хто приїжджав періодично з інших місцевостей. В 70-х роках в районі Торських озер було зведено поселення, яке пізніше було розбудовано в містечко з фортецею. Так виникло значиме сучасне місто в Донецькій області – Слов'янськ (Тор). Його виникнення активізувало видобуток солі. Через все більшу популярність Торського солепромислу, яким стали користуватися тисячі людей, почалось розширення географії та пошук нових місць. Так було відкрито соляні озера в районі річки Чорний Жеребець.

На початку XVIII століття було засновано другий потужний центр солепромислу – Бахмут. Солеваріння на річці Бахмутка почали місцеві козаки Ізюмського полку. Ізюмський полк був військовою та адміністративно-територіальною одиницею на території Слобідської України. Він був створений в 1688 році, відокремившись від Харківського козацького полку⁴². Центром одиниці був Ізюм – сучасне місто у Харківській області. Полк складався з двадцяти п'яти міст та 54 селищ (Ізюм, Лиман, Балаклія, Цареборисів, Кам'янка, Тор та інші).

За Бахмутський соляний промисел відбувся конфлікт між Ізюмським полком та донськими козаками. Останні стверджували, що почали виварювати сіль біля Бахмутки ще в 1683 році, наголошуючи на своїх правах на промисел.

⁴² Панащенко В.В. Ізюмський полк. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл.

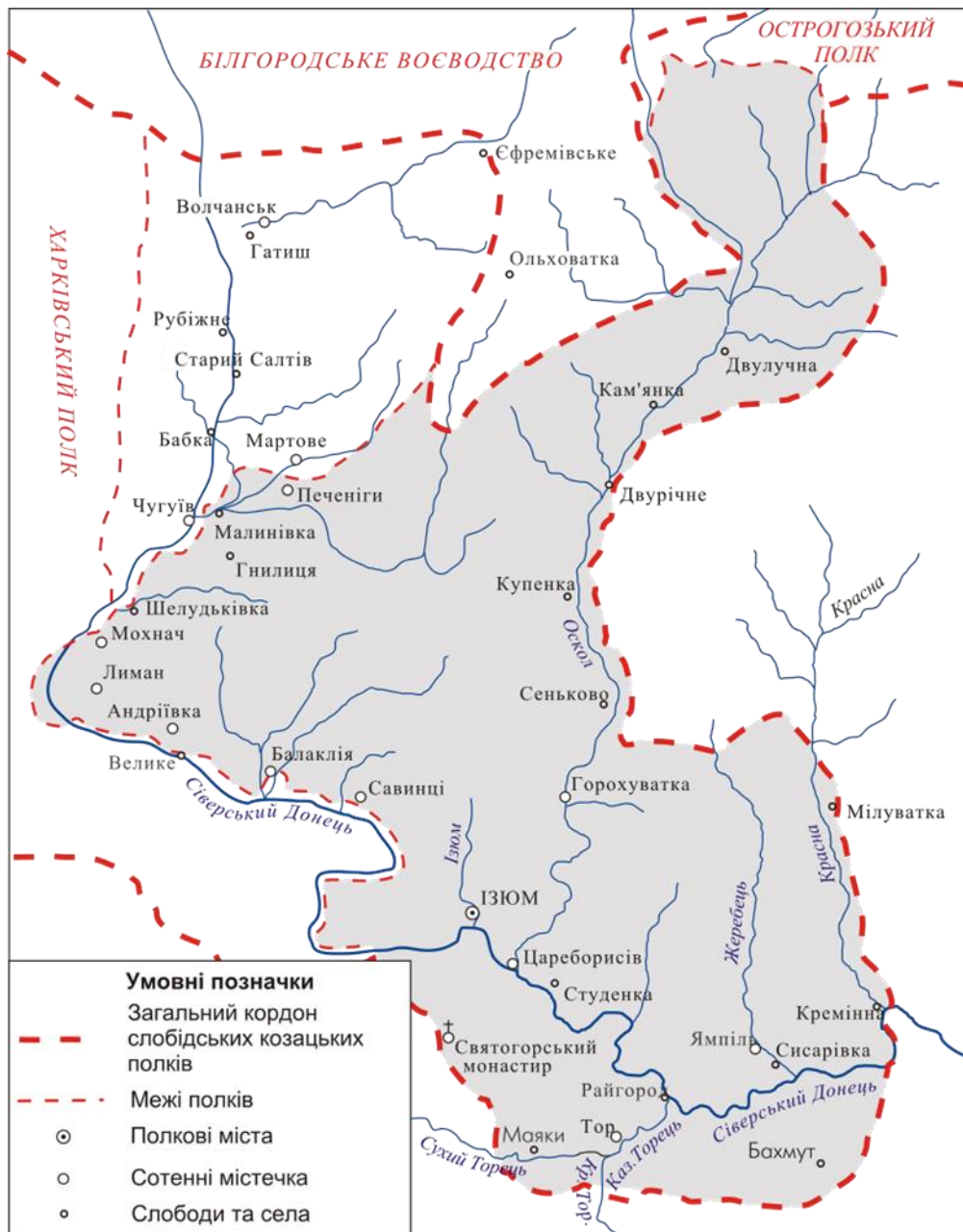

Рис. 2.3 Ізюмський полк⁴³

Проте було вирішено, що промисел було відкрито сотником Ізюмського полку в 1701 році, тому уряд надав перевагу ізюмським козакам. Бахмутський солепромисел не дарма став причиною запеклої суперечки – тут були більші поклади солі, ніж в інших місцях, і навіть у Торі. Це виглядало перспективно з точки зору доходу. Тому уряд вдався до певних заходів: для захисту земель від

⁴³ Ізюмський полк. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Maps_Izum.svg

татарських нападів було зведено фортецю, було встановлено митну заставу та побудовано необхідні приміщення для роботи.

Під час Булавінського повстання 1705 року Бахмутський промисел було зруйновано, після чого Петро I відібрав його у Ізюмського полку, передавши у державне управління – у ведення губернатора Азовської губернії. В цьому ж році на території Росії була введена монополія держави на сіль. Промисел почав своє відродження у 1710 році – була відбудована фортеця для захисту новоствореного промислового центру. Через п'ять років і Торський промисел був переведений у казну, внаслідок чого ціна на сіль стала у два рази дорожчою⁴⁴. На початку очікування від перспектив промислу виправдалися великими доходами. Проте з часом Бахмутський промисел також став жертвою постійних факторів на той час: нестача робочої сили, недостатня заселеність, епідемія чуми, постійна загроза нападів кочівників, що зумовило занепад потужного солепромислу.

⁴⁴ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 103

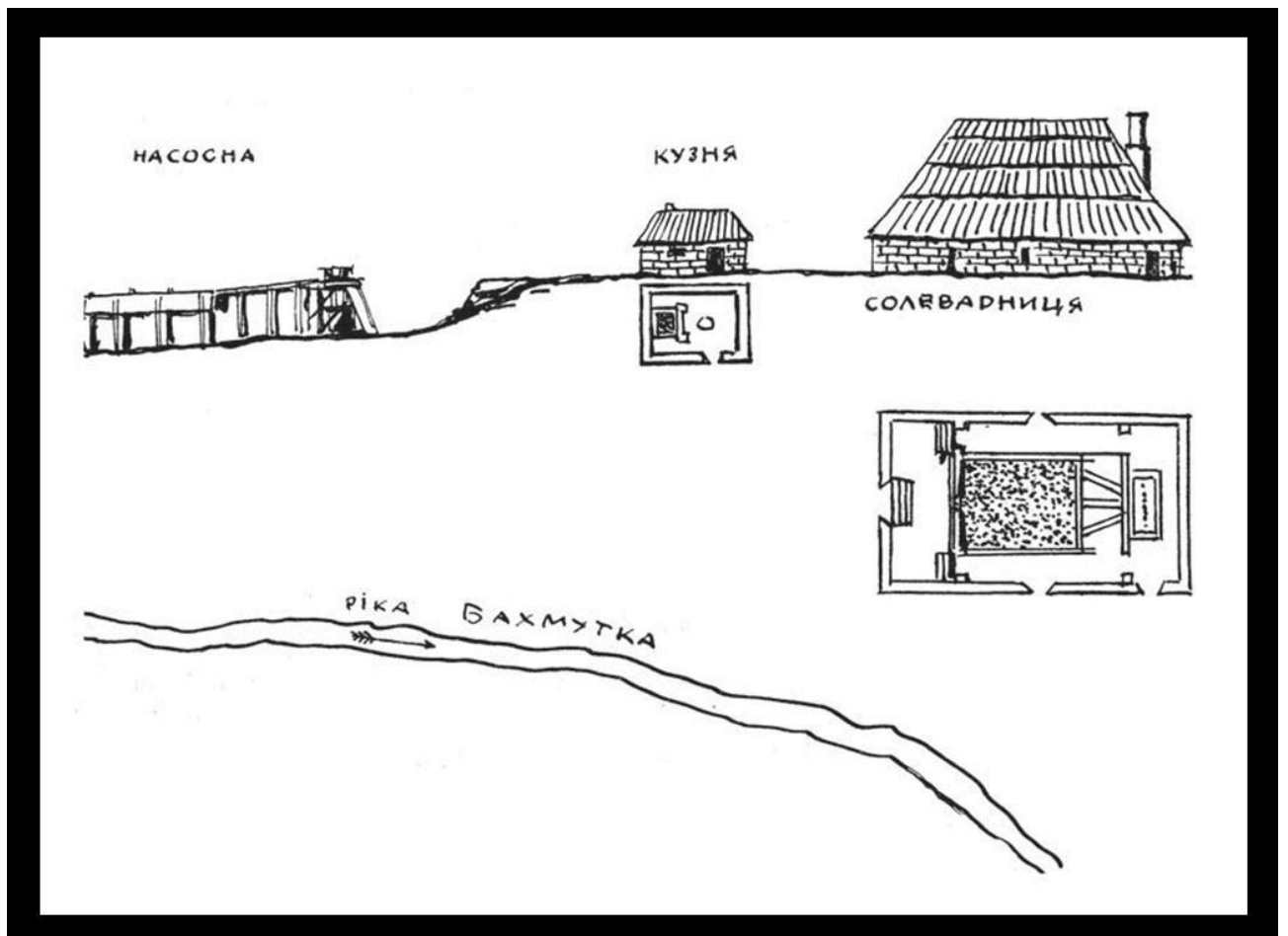

Рис. 2.4 Солеварня на р. Бахмутка⁴⁵.

Певне відродження промисел пережив у 20-х роках, коли його було викуплено в оренду Семеном Чирковим та Микитою Вепрейським, які стали відомі в контексті винаходу покладів кам'яного вугілля на Донбасі, про що мова буде йти далі. Вони за допомогою уряду повинні були забезпечити промисел робочою силою та самостійно – паливом, яке було на той час дефіцитом на території Російської держави, оскільки існувала заборона уряду на вирубування лісу, якого і так було дуже мало в степовій зоні. Виходом із цієї складної ситуації став пошук покладів кам'яного вугілля. Він був успішним: було знайдено декілька родовищ біля Бахмута, а також пізніше на річці Білій. Проте на той час напряду використовувати вугілля, яке було тільки вперше знайдено, не було повної можливості, що не вирішило головну проблему

⁴⁵ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 104

орендарів. Цей фактор, а також і ті, що були (напади татар, невелика заселеність, нестача робочої сили, хвороби) вплинули на втрату ними промисла, який знову відійшов до казни. В тридцятих роках Бахмутський солепромисел був знову відданий в оренду приватним особам, але знову невдало через ті самі причини.

Через нестабільну роботу Торського та Бахмутського солепромислів не припинялися пошуки нових джерел. У 20-х роках було створено декілька солеварень неподалік центра Ізюмського полку – Ізюма. Засновані заводи називалися государевими, але видобуток був нерентабельним, що зумовило припинення робіт на даних заводах.

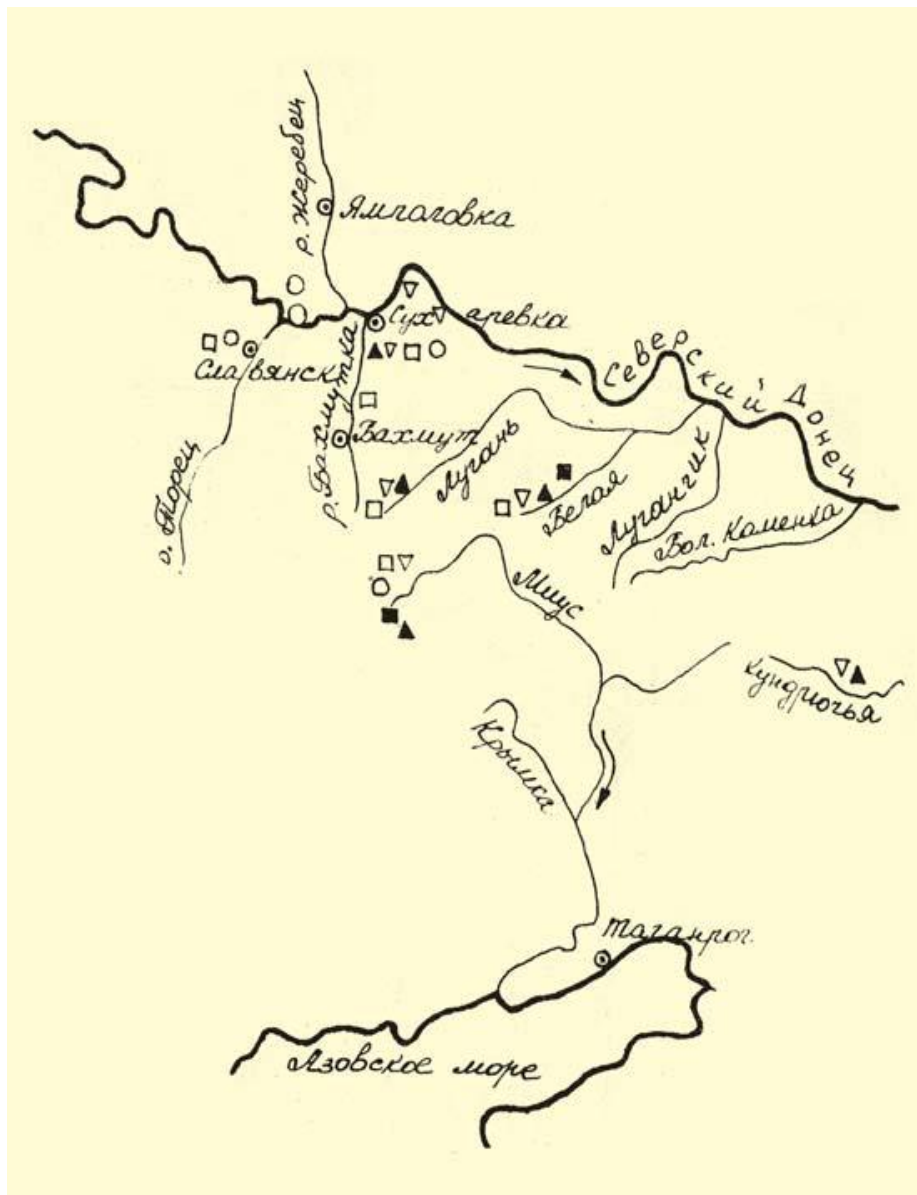

Рис. 2.5. Родовища корисних копалин Бахмута та Тора⁴⁶.

Новим етапом у розвитку Бахмутських та Торських солепромислів стали сорокові роки, після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 років. Чергове відродження було ефективним – почалися активні роботи на промислах з відновлення виробництва. Було вдосконалено інструменти, необхідне обладнання. Поступово було побудовано нові варниці, приміщення для зберігання продукції. Відбулась певна модернізація обладнання та процесу

⁴⁶ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 105

виробництва загалом, що облегшило багато процесів, які раніше робилися вручну, було частково застосоване кам'яне вугілля. Проте не дивлячись на активний початок, відновлення промислів поступово занепало вже в кінці сорокових років.

Початок експериментам варіння солі виключно на кам'яному вугілля був покладений в 60-х роках. Добуте на річці Білій вугілля було привезене до Бахмута, де вирішили випробувати солеваріння із застосуванням породи. Дослідження не було завершено, як і наступні досліди, які проводилися декілька раз впродовж століття – усі вони закінчилися невдало. Загалом проведена модернізація виробництва сприяла покращенню рівня видобування солі на середину XVIII століття, проте головні проблеми – відсутність палива та нестача робочої сили – не були подолані. Негативним фактором також була відсутність достатньої кваліфікованої робочої сили, що природньо було в умовах зародження промисловості. Нестача професійних робітників, зрозуміло, не компенсувалася звичайними солдатами, яким наказували виконувати необхідні роботи.

Через нестабільну роботу Бахмутського та Торського солепромислів на півдні країни та в сусідній Слобідській Україні постійно відчувалася нестача солі. Це було зумовлено постійними військовими діями, оскільки була велика концентрація військ в регіоні та були закриті шляхи для ввозу солі з Криму. Ці причини пояснюють постійну зацікавленість влади у ефективній роботі промислів. Проте місцеві солеварні були приречені закінченням чергової російсько-турецької війни, яке відкрило в 1773 році ввезення солі з Криму, яка була дешевшою за ціною та кращою за якістю. Наприкінці 1782 року уряд азовської губернії видав наказ про закриття Бахмутського та Торського солепромислів.

Розвиток промисловості в Донбасі почався, як було згадано вище, з видобування солі на території Бахмутського та Торського озер. Процес був важким та повільним, оскільки постійно існувала загроза нападів татар, що й траплялось дуже часто. На початку XVIII століття держава здійснювала

контроль над солеварінням, займатися цим промислом можна було на основі оренди. Значною проблемою у виробництві солі була нестача деревина, що було зумовлено заборонаю уряду вирубувати дерева для будь-якої мети. Такі обставини спонукали на пошуки альтернативного виду палива для ефективного виробництва. Так було знайдено поклади кам'яного вугілля на Донбасі, що стало важливим етапом в розвитку промисловості в краї. Про саме відкриття копалин існує багато теорій, легенд та версій. Наприклад, за однією з них вугілля було знайдено під час другого походу Петра I на Азов у 1696 році. При підготовці до ночівлі солдатами разом з дровами було знайдено чорний камінь, який вони також кинули у вогонь. Ефект від жару каміння вразив царя та оточуючих, наслідком чого було зацікавлення царем даним мінералом та заклик до пошуків нових покладів⁴⁷. Але це було всього-навсього легенда, яка була популярною. Більшість дослідників притримуються офіційної версії появи кам'яного вугілля в промисловості Донбасу⁴⁸. Відкривачами вугілля стали місцеві солевари з Бахмута Микита Вепрейський та Семен Чирков.

⁴⁷ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – с.80

⁴⁸ Там само. – с. 83

Рис. 2.6. Пам'ятний знак у Скелеватій балці, м. Торезьк, Дніпропетровська область. «На цьому місці в 1721 р. Микитою Вепрейським та Семеном Чирковим був відкритий Донецький вугільний басейн»⁴⁹.

Як вже неодноразово зазначалося, соледобування, виникле стихійно, діяло у важких умовах: існуюча загроза нападів кочівників, внутрішні проблеми – суперечки за території між Ізюмським полком та донським козацтвом. На початковому етапі він був приватним володінням, під час Булавінського повстання був розгромлений повстанцями та відновлений пізніше, перейшовши під управління держави. Прибутку, на який розраховувала казна не було, тому уряд вирішив знову передати солепромисел у приватні руки. Приватними особами стали місцеві урядовці С. Чирков та М. Вепрейський. З огляду на складну ситуацію в державі з паливом, оскільки

⁴⁹ Пам'ятний знак у Скелеватій балці, м. Торезьк, Дніпропетровська область. «На цьому місці в 1721 р. Микитою Вепрейським та Семеном Чирковим був відкритий Донецький вугільний басейн». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://1.bp.blogspot.com/-7AO1HnRLbkE/XvirLjtxTYI/AAAAAAAAAYpk/6rcboQDsRLIEobWVhh3ATXkfTxod_BktACLCBGAsYHQ/s1600/IMG_20200628_110656.jpg

існувала заборона вирубування лісу, а особливо у степових територіях Донбасу – нові власники розпочали пошук нових копалин, які могли б використовувати замість деревини. Указ царя від 1719 року заохочував пошук корисних копалин навіть за винагороду. Перше родовище було відкрито партнерами біля річки Лугань на території сучасної Донецької області в 1721 році. Зразки вугілля були відправлені Камер-колегії, яка здійснювала нагляд над Бахмутським солепромислом.

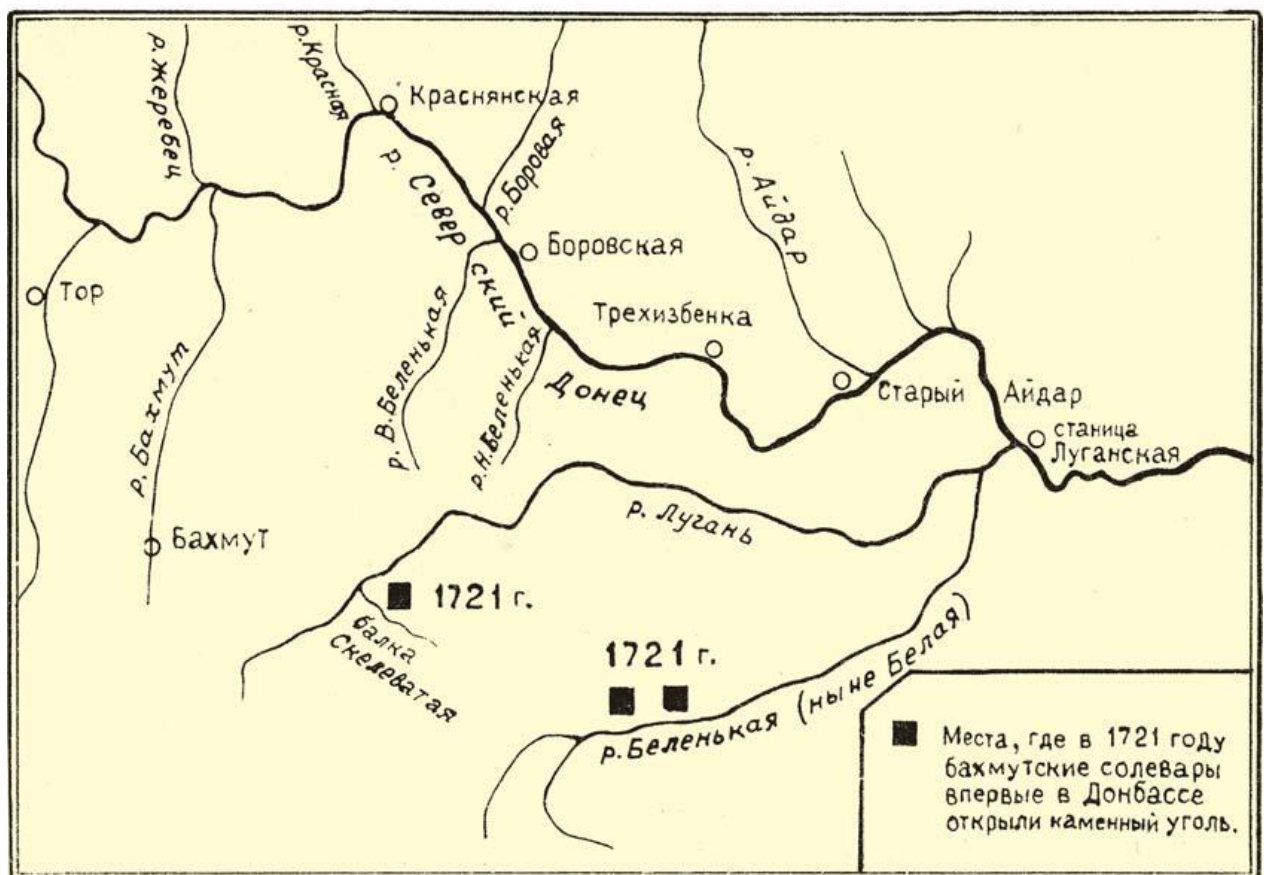

Рис. 2.7. Місця перших родовищ кам'яного вугілля в районі м. Бахмута⁵⁰

Проте в колегії не було знайдено відповідних знавців, тому вугілля відправили до Берг-колегії, державного відомства, яке здійснювало керівництво гірничою промисловістю та пошук копалин. Родовище було затоплено, тому Вепрейський та Чирков продовжили пошуки нових місць. Так ними було

⁵⁰ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 83

відкрито наступне вугільне родовище на р. Білій, сучасна Луганська область, Перевальський район. На цьому вони не зупинилися, розширюючи географію пошуків на території всієї провінції Бахмутській та сусідніх територіях. Для аналізу нового каменю Петром I був викликаний майстер Георгій Ніксон з Англії, де кам'яне вугілля на той час активно використовувалось. Він оцінив якість вугілля, яке не поступалося англійському. Наступним кроком уряду було направлено пошукову експедицію на чолі з Ніксоном. Експедицією було підтверджено відкриття у Бахмутській провінції кам'яного вугілля Вепрейським та Чирковим. Отже, в ході звичного на той час заняттям господарством було відкрито одне з найважливіших сторінок в історії Донбасу та в майбутньому України, хоча й розвивалось це повільно через постійні військові набіги та все ще невелику заселеність регіону.

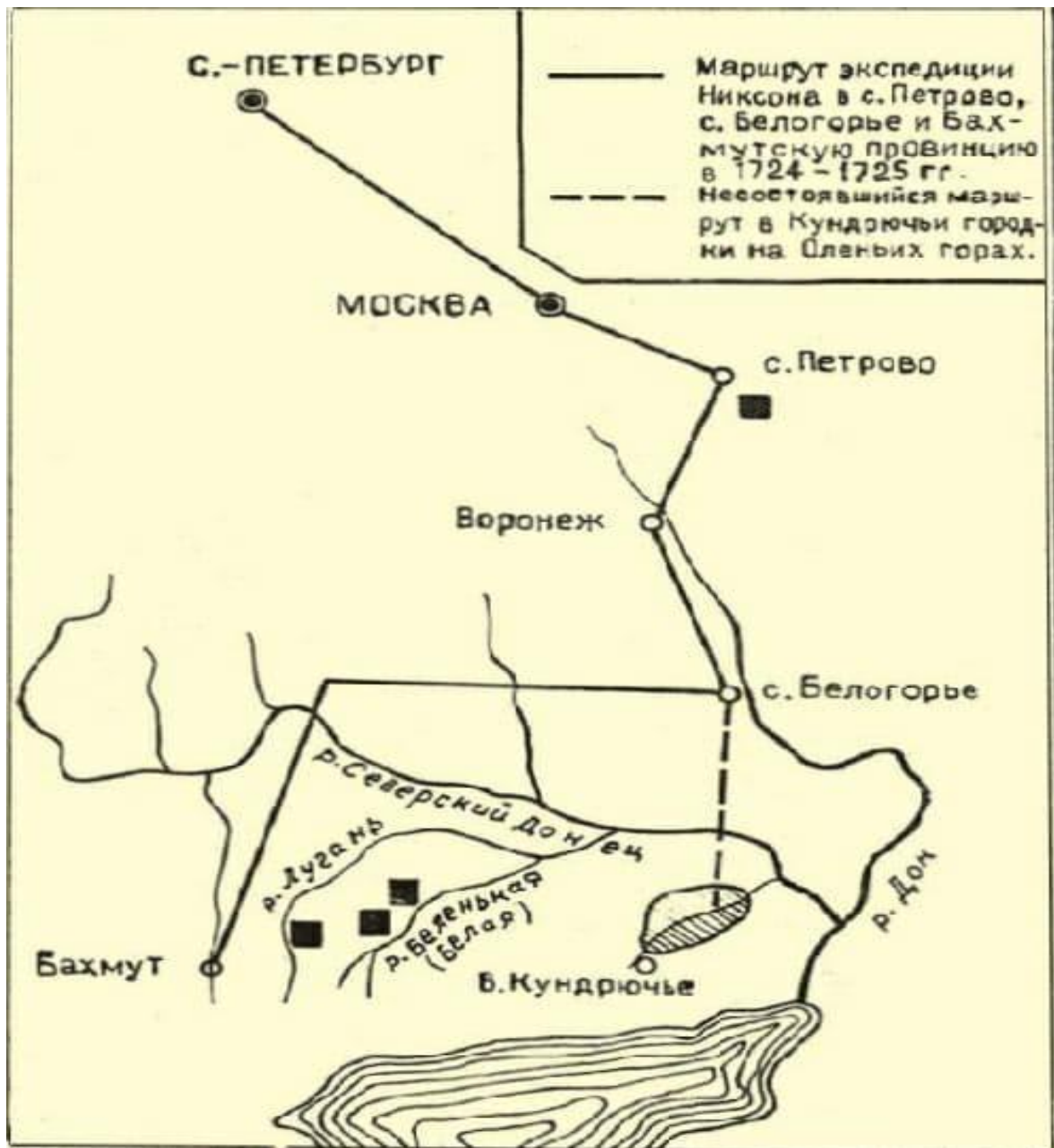

Рис. 2.8. Експедиція Ніксона 1724-1725 років⁵¹.

Пошуки корисних копалин продовжилися після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 років. Як і раніше, існувала проблема нестачі палива. Це зумовило нові пошуки кам'яного вугілля. Однак доглядач за Бахмутськими соляними заводами Фрідріх Юнкер противився застосуванню кам'яного вугілля у виваренні солі. Він аргументував свою позицію тим, що через складнощі з видобутком та доставкою вугілля, воно не буде менш вартісне дров.

⁵¹ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 86

Підполковник Глебін, якому була адресована відмова Юнкера, приїхав для самостійного обстеження в Бахмуті соляних заводів. Тут він зробив важливі кроки для прискорення розвідки і видобутку кам'яного вугілля. Якості місцевої породи він давав значну оцінку. Високо оцінив якість знайденого тут вугілля і майстер Берг-колегії Олександр Дунілов. Він зробив висновок: "До варення солі і особливо разом з дровами може вживатися, бо від нього, як розгориться, жар чималий є"⁵².

Берг-колегія, зацікавившись результатами пошуків корисних копалин, послала експедицію, яку очолив Густав Райзер. Йому пропонувалося оглянути рудні місця, зробити опис. Райзер почав обстеження місцевості з річки Білої. Результати досліджень він заніс на план "Городні байраки, річка Белинка в 50 верстах від Бахмута". Кам'яновугільні родовища він виявив в двох місцях на березі річки Білої. Перше він позначив на плані під номером 18. Потужність пласта тут 1 аршин, кут падіння - 50 градусів. Друге родовище знаходилося в декількох верстах від першого. Пласт тут був більш пологим - кут падіння 15 градусів, потужність його аршин з чвертю. Це вугілля, яке випробовував Дунілов. Власне це були ті ж родовища кам'яного вугілля, які відкрили згадувані Вепрейській та Чирков та підтвердив у кінці 1724 року англійський майстер Ніксон⁵³.

До середини XVIII століття визріло питання про застосунок кам'яного вугілля у виваренні солі. В грудні 1744 Сенат видав указ про проведення дослідної виварювання солі на одному кам'яному вугіллі. В указі ставилося завдання всебічно дослідити процес виварювання солі на кам'яному вугіллі, з огляду на витрати на його видобуток і доставку до соляних варниць. Пропонувалося порівняти, чи буде виварка солі на вугіллі дешевше, ніж на дровах, і якщо буде, то на яку суму. Однак здійснити цю програму так і не вдалося. Камерний радник Юнкер поїхав в Петербург, там і помер. Досліди так

⁵² Подов В.И. История Донбасса: В 3 т. – Т.І. Донбасс в XVII-XVIII веках. — Луганск: Альма-матер, 2004. – 336 с. – с. 151

⁵³ Там само. – с. 152

і не були проведені. Через два десятиліття, Бахмутські солевари знову повертаються до проблеми використання кам'яного вугілля у виваренні солі. У листопаді 1764 року через Бахмута на р. Білу послали 10 солдатів для заготовки кам'яного вугілля. У той же час була зроблена чотирикутна сковорода, по її розмірам складена піч. Після запалювання дров вогонь стали роздмухувати хутрами. Варка солі тривала три години. В результаті було знято 6 фунтів 72 золотника солі. Однак досвід не був завершений, а в 1782 році солепромисел був закритий. Так що виварка солі на кам'яному вугіллі не була здійснена.

Наступним етапом у пошуках та видобутку кам'яного вугілля на донбаських землях були вісімдесяти роки XVIII століття. Декілька місць з багатими покладами були відкриті групою В. Горіна в районі Донського Війська. Дещо пізніше було відкрито родовище на річках Біла Лугань, Кріпенька та інших⁵⁴.

Заснований Чорноморський флот, разом з ним порти та фортеці, які були відбудовані або повернені з-під влади Османської імперії – Херсон, Севастополь, Одеса, Таганрог, Миколаїв – створювали величезну потребу у паливі, якого катастрофічно не вистачало. Наказом князя Григорія Потьомкіна для пошуку кам'яного вугілля була створена експедиція від Чорноморського флоту на чолі з інженером Миколою Аврамовим. Він керував пошуками та добуванням вугілля для потреб флоту. Видобуток кам'яного вугілля був розгорнутий на території сучасної Луганської області, звідки продукцію відправляли річками на південь у Херсон та Миколаїв. Добування вугілля відбувалося відкритим шляхом розробки поверхневих пластів. До праці залучалися місцеві селяни, які були частково знайомі з такою працею ще до урядового освоєння кам'яних родовищ місцевих територій. Через проблеми з доставкою вугілля на далекі відстані, через що якість породи ставала гіршою, було поставлено мету пошуків нових покладів, які знаходилися б у

⁵⁴ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 88

максимальній близькості до річок, щоб суттєво пришвидшити процес доставки водними шляхами. Такі місця були знайдені на початку 90-х років на правому березі Дінця, в урочищі Лисича балка. Якість продукту була навіть кращою, ніж на р. Білій. В Лисичій балці в середині 1790-х років була заснована кам'яновугільна копальня, яка фактично стала першою шахтою на Донбасі та поклала початок промислового видобутку кам'яного вугілля в Україні.

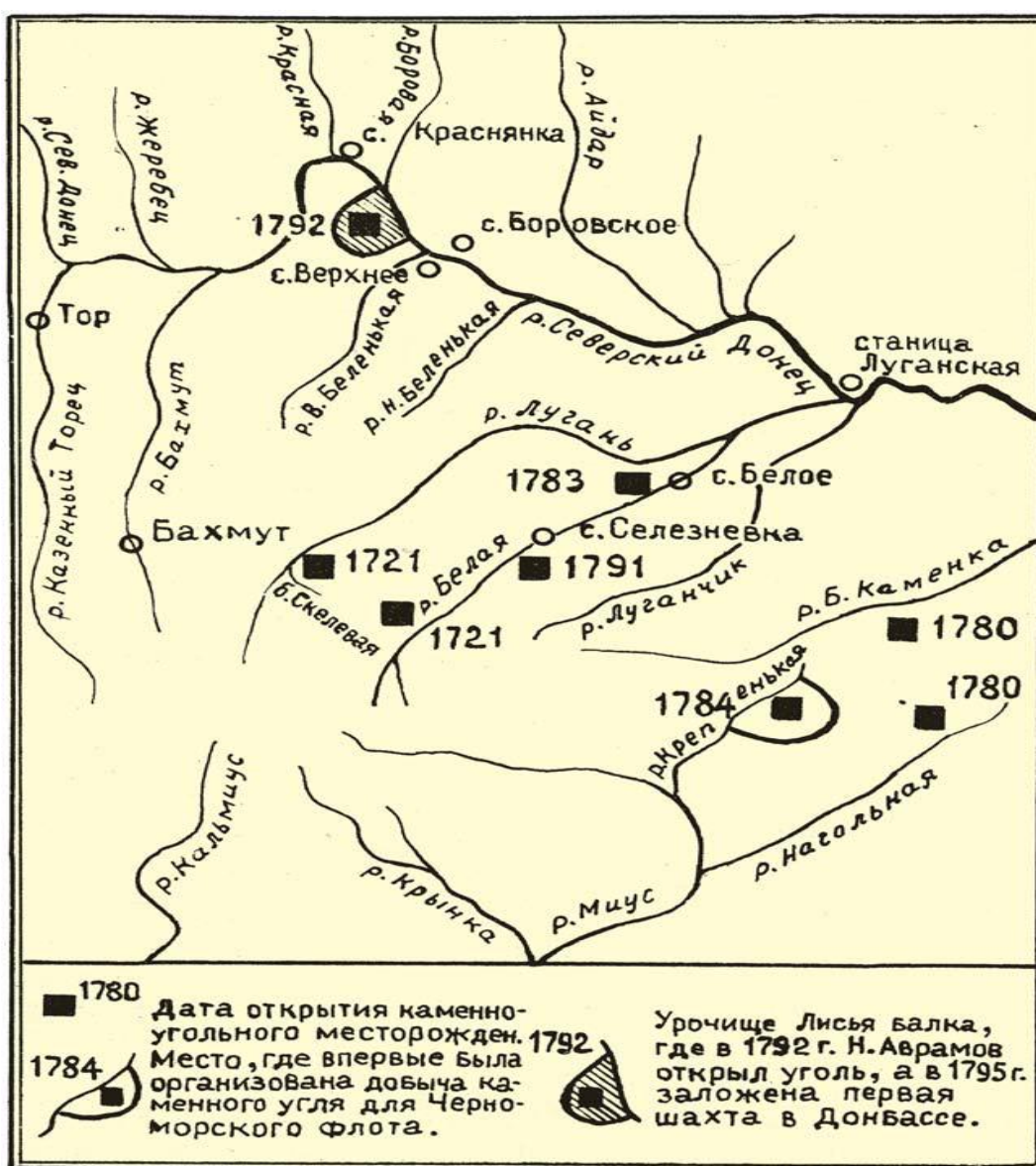

Рис. 2.9. Експедиція Аврамова⁵⁵

⁵⁵ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 89

Окрім пошуків вугілля, було знайдено поклади залізної руди. Перші кроки були зроблені управителем солепромислу в Торі, який виявив такі поклади на початку 1725 року поблизу річки Бахмут.

Процес пошуку залізної руди активізувався у сорокових роках. У 1743 році поблизу річка Терса було побудовано металургійний завод невеликих масштабів. Тими ж «терсиськими компаньйонами» (белгородський купець Морозов, полковник Кольцов та товариші) на території поселення донського козацтва на березі Сіверського Дінця було знайдено більші поклади руди, за якістю кращої за минулу. Запланувавши будувати завод, вони направили зразки руди до Берг-колегії. Проте було вирішено, що наявних покладів не вистачає для того, щоб побудувати завод, після чого вони відновили пошуки на річках Лугань та Біла. На цій території вони зіткнулись із найактуальнішою проблемою степових районів – невелика заселеність, відсутність необхідної інфраструктури та логістичних умов (сучасними словами), постійна загроза татарських набігів.

В 1744 році згадувана експедиція Г. Райзера, яка займалась пошуком кам'яного вугілля на цих територіях, паралельно розвідувала поклади залізної руди. Ним було знайдено руду високої якості, відповідне рішення було надано Берг-колегією.

Г. Райзер розширював географію пошуків, значну роботу провівши поблизу річки Бахмут. Він повторно оглянув місця, де терсиськими компаньйонами було знайдено поклади залізної руди. Ці місця ним було також нанесено на план, на якому він позначав віднайдені родовища. Виходячи з результатів знайдених родовищ Райзер дійшов висновку, що поблизу річки Білої та Лугані немає на даний момент сенсу будувати завод з огляду на недостатню кількість покладів. Він радив території біля Сіверського Дінця для побудови заводу, оскільки там були кращі результати.

Пізніше Райзера на згаданих територіях в районі річки Білої пошук здійснювали також і М. Аврамов з Чорноморською експедицією. Аврамов також зазначив поклади залізної руди, які були наявні тут, та відмітив

можливість будівництва доменної печі для виплавки руди. Головною перевагою розташування був Сіверський Донець, який був недалеко, що було вигідно з точки транспортування.

Рис. 2.10. Мапа Катеринославської губернії 1886 року⁵⁶. *Червоними лініями позначені місцевості з покладами залізної руди.

Загалом зовнішня політика московської держави у вигляді російсько-турецьких воєн кінця XVIII століття була вдалою. В 1783 році Росією було анексовано Кримське ханство, яке перестало існувати після створення

⁵⁶ Мапа Катеринославської губернії 1886 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://2.bp.blogspot.com/E9i34xJtayI/XNrMO1LD_WI/AAAAAAAAAV5U/bF_eYdOA2AwINtedwrYrjkJ9EqHpYF9QwCKgBGAs/s5600/1886_karta-ekaterinoslavskoy-gubernii-lesevich.jpg

Таврійської губернії та включення до неї Кримського півострова. Ці події зумовили приділення більшої уваги до економічного розвитку держави. В умовах невідкладного реваншу Османської імперії, яка була принижена невдалими військовими діями, що добре розуміло російське керівництво, влада поставила питання необхідності побудови ливарного заводу. Вже було відомо про успішні пошуки та видобуток кам'яного вугілля та залізної руди на Донбасі, який було вирішено зробити металургійним центром півдня держави, а також забезпечувати потреби повернених кримських територій та відновленого Чорноморського флоту.

На Донбас було відправлено керівника Олександрівського (сучасне м. Петрозаводськ, Карелія) гарматного заводу Карла Гаскойна із завданням оцінити відкриті родовища та визначитися з місцем побудови ливарного заводу. В 1794 році в ході експедиції було вирішено будувати завод на річці Лугань, де неподалеку було багате родовище залізної руди. Це родовище на річці Білій вже згадувалося раніше – його відмічала Чорноморська експедиція Аврамова. Родовище кам'яного вугілля було обрано також те, яке відкрив Аврамов – Лисича балка, правий берег Сіверського Дінця. Важливим фактором у виборі даного родовища була близькість Дінця, який став би ефективною транспортною артерією в діяльності заводу.

Рис. 2.11. Пам'ятний знак в Лисичій балці, м. Лисичанськ, Луганська область. Фото 1970 року. «В цій балці в 1795 р. була закладена перша шахта Донбасу»⁵⁷.

Отже, місцем для побудови ливарного заводу став правий берег річки Лугань. Навесні 1796 року було розпочато будівництво з побудови двох цегляних заводів та доменної печі. Керівником споруджуваного ще заводу було призначено саме Карла Гаскойна. Вже в 1798 році завод почав виплавляти перші боєприпаси.

⁵⁷ Пам'ятний знак в Лисичій балці, м. Лисичанськ, Луганська область. Фото 1970 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.donmining.info/2017/05/lisya-balka-pamyatnik-pervoy-shahte-donbassa.html>

Луганський завод суттєво відрізнявся від інших ливарень на території Росії – замість звичного деревного вугілля було започатковано освоєння кам'яновугільного коксу. Досліди видалися вдалим, але процес налагодити не вдалось до кінця XVIII століття, це було зроблено же у наступному. Проте вже з кінця XVIII століття Луганський завод почав повноцінне функціонування: систематично забезпечував Чорноморський флот та кримські фортеці боєприпасами. Але військове виробництво не було єдиним у діяльності заводу: на ньому виготовляли велику кількість різної необхідної в звичайному житті продукції – господарське знаряддя (пили, коси, сівалки, сокири тощо), чавунні вироби, машинну продукцію, монументи та бюсти тощо.

Рис. 2.12. Луганський ливарний завод. 1910 рік⁵⁸.

Для повноцінної діяльності заводу наприкінці XVIII століття сюди було направлено професійних робітників з інших ливарних заводів країни – з Липецького, Петрозаводського, пізніше з Херсонського гарматного. Переселені робітники поступово розбудовували селища та містечка, які з часом були

⁵⁸ Луганський ливарний завод. 1910 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B4

включені у перейменованій з Донецького Слов'яносербський повіт. Завод, який отримав назву від річки, поблизу якої він був побудований – Луганський – дав відповідну назву робітничому поселенню – Луганськ. Так виникло містечко, яке розвивалось і з часом стало великим містом, важливим промисловим центром України.

Ті самі робітники, яких розподіляли та частину відправляли на розробку родовища кам'яного вугілля у Лисичій балці, будували житло та господарство навколо місця праці. Наприкінці століття їхні поселення перетворилися у велике шахтарське містечко. Поступово за цим містом закріплювалась назва Лисичанськ, який став початком промислового виробництва кам'яного вугілля на Донбасі, в майбутньому ставши також потужним центром промислового Донбасу⁵⁹.

Отже, ливарний завод на Лугані та вугільна копальня в Лисичій балці зробили вагомий вклад у розвиток гірничої та металургійної промисловості Донбасу та українських земель в цілому. Вони стали початком освоєння природного багатству краю та розвитку промисловості.

⁵⁹ Лисичанський міський краєзнавчий музей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://liskmuseum.at.ua/index/z_istoriji_mista/0-35

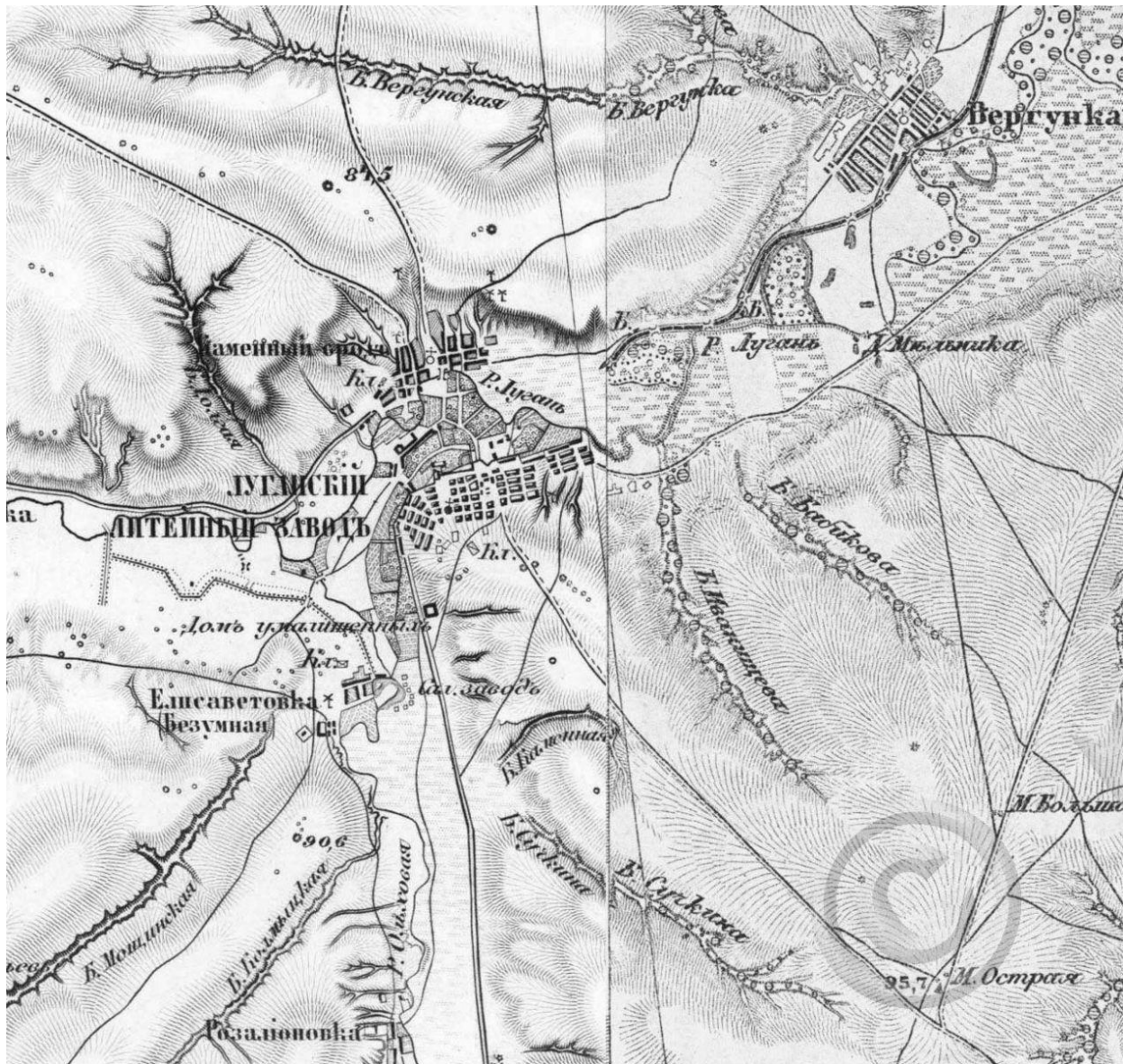

Рис. 2.13. Завод на мапі Війська Донського, Харківської та Катеринославської губернії 1913 року⁶⁰.

Вдалий досвід Луганського заводу підштовхнув уряд до більшого використання природних ресурсів донбаських земель. Вдалі дослідження у застосуванні коксу замість деревного вугілля спричинили певну революцію у промисловому розвитку Донбасу та Росії в цілому, оскільки цей досвід не використовувався на інших ливарних заводах держави. Для цього було

⁶⁰ Завод на мапі Війська Донського, Харківської та Катеринославської губернії 1913 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B4

вирішено почати створення копальних шахт, що й було втілено в життя у 1796 році. Хоча на початковому етапі обсяг добутого вугілля був невеликим, за пару років, до кінця XVIII століття копальні забезпечують вугіллям не тільки Луганський завод, але й починає відправляти на «експорт».

Наприкінці XVIII століття на копальні, яка була створена в урочищі Лисича балка, було побудовано піч для добування коксу. В 1799 році копальнею була виготовлена перша партія кам'яновугільного коксу, який був направлений до Луганського заводу. Таким чином був покладений початок виробленню кам'яновугільного коксу на території Донбасу та Російській державі загалом, оскільки він був першим коксом на цих землях. Подальший активний розвиток виробництва коксу та вугільної промисловості в цілому відбувався вже у XIX столітті. Так, до речі, виник новий прошарок робітничого класу населення – шахтар, який в майбутньому стане одним з основних на території Донбасу.

3.
РЕЗУЛЬТАТЪ ИСПЫТАНІЯ КАМЕННАГО УГЛЯ

ОКРУГА ЛУГАНСКАГО ЗАВОДА.

(Г. Капитана Еврешина.)

№		Вѣсъ.	Процен- ты.	Примѣчанія.
		гр.		
1	Орловскаго каменнаго угля взято.	7,035		Не спекается и содержитъ сѣру.
	Изъ этого количества получено кокса	3,567	50,704	
	Кокса взято	1,65		
	Получено пепла	0,042	1,3002	
2	Лисиченскаго мейна 2 флеча каменнаго угля взято	7,000		Спекается, увеличиваясь въ объемѣ.
	Получено кокса	3,492	49,886	Содержитъ сѣру.
	Кокса взято	1,469		
	Получено пепла	0,205	6,961	
3	Лисиченскаго сплитта 3 флеча каменнаго угля взято	7,076		Спекается и больше всѣхъ увеличивается въ объемѣ.
	Получено кокса	2,849	40,262	
	Кокса взято	1,336		
	Получено пепла	0,084	2,534	Содержитъ сѣру.
4	а) Лисиченскаго 7 флеча верхняго слоя каменнаго угля взято	7,079		Спекается, весьма увеличиваясь въ объемѣ.
	Получено кокса	3,479	49,1	Содержитъ сѣру.
	Кокса взято	1,075		
	Получено пепла	0,0275	1,257	
5	б) Того же флеча нижняго слоя каменнаго угля взято	6,9		Спекается и увеличивается въ объемѣ.
	Получено кокса	3,74	54,203	

Рис. 2.14. Результат дослідження кам'яного вугілля. Гірський журнал 1838 р⁶¹.

Окрім геополітичної складової в процесі заселення Приазов'я у XVIII столітті був присутній важливий економічний чинник. На території сучасного Донбасу було започатковано та розвинуто видобуток солі. Через складну ситуацію всередині держави з деревиною та паливом, для розвитку солепромислів було вирішено шукати альтернативу. Вона була знайдено у вигляді покладів кам'яного вугілля у донбаських степах. Так з першої шахти у Лисичій Балці (сучасне м. Лисичанськ, Луганської області) було розпочато вугільно-промислове освоєння регіону, який в майбутньому стане центром вугільної промисловості України.

⁶¹ Результат дослідження кам'яного вугілля. Гірський журнал 1838 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://4.bp.blogspot.com/-yt5HaPxIBJ0/WUV8OyQ56bI/AAAAAAAAAPTg/ZZwRko6ADAKa3_7szHBs_UvgpL5zyO4EgCLcBGAs/s1600/rezultat-ispyitaniya-kamennogo-uglya-okruga-luganskogo-zavoda-1.jpg

Також на території сучасного Донбасу було знайдено поклади залізної руди, на річці Лугань, де була найбільша концентрація продукту, було побудовано перший ливарний завод на українських землях. Луганський ливарний завод забезпечував Чорноморський флот та військові фортеці регіону необхідними боєприпасами, а також виробляв продукцію цивільного вжитку. Так з робітничого поселення навколо заводу виник майбутній важливий промисловий центр України – м. Луганськ.

Отже, до кінця XVIII століття на території Приазов'я починають виникати промислові центри, які стають основою для розбудови міст та забезпеченням працею населення.

РОЗДІЛ III ІНОЗЕМНА КОЛОНІЗАЦІЯ

Часті військові дії проти Туреччини та Кримського ханства, а також розвиток феодално-кріпосницьких відносин у XVIII ст. на території України та Росії (що позбавляло селян права вільного переходу), суттєво сповільнювало розвиток міграційних процесів та заселення недостатньо освоєних територій України. Внаслідок цього російський уряд вдавався до будь-яких заходів з метою стимулювати переселення вихідців з інших країн. Особливо це було вжито по відношенню до жителів балканських країн, які хотіли позбавитися утисків в Австрійській монархії.

Царський уряд був зацікавлений такою перспективою, маючи на меті сформувати з переселенців військові полки для захисту прикордонних територій, адже велика кількість з тих, хто виявив бажання переселитися до Росії, були солдатами та офіцерами австрійської армії.

У 1721 році між Російською імперією та Шведським королівством була завершена Північна війна та було підписано Ніштадський мирний договір, внаслідок чого російським урядом було розпущено наймані гусарські полки, які склалися з поляків, сербів та волохів. Проте через два роки Петром I був виданий указ Івану Албанезу (сербський майор) про формування «**Сербського** гусарського полку». Це відбулось у 1723 році, ще до створення Нової Сербії та Слав'яносербії, на території Донбасу. Перші сотні сербських солдат прибуло до України в 1729 році, їм було відведено територію для поселення неподалік Тора. Оскільки набір не виправдав очікувань, брак штату компенсували за рахунок українських козаків Слобожанщини. Командиром було призначено Івана Стоянова. Австрійські серби використовували цю пропозицію через складну внутрішню політику Австрійської імперії, в якій утискали православне населення. Проте очікуваної кількості всі заходи не принесли, тому в 30-х роках урядом було розширено національний склад гусарського полку: крім згаданих слобідських козаків, було дозволено приймати молдаван, угорців, трансильванців та інших.

Рис. 3.1. Гусар сербського полку XVIII ст⁶².

Усі заходи уряду щодо активного заселення степових територій стикалися з однією великою проблемою – військова загроза з боку Османської імперії та Кримського ханства. Для успішного спротиву їхнім нападам та перспективи освоєння приазовських земель був єдиний варіант – сконцентрувати тут військову силу, яка буде захищати південні кордони від нападів кочівників. Одним з перших кроків було створення згадуваної системи

⁶² Гусар сербського полку XVIII ст⁶². [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B3%D1%83%D1%81%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BA

укріплень, Української оборонної лінії між Дніпром та Донцем. Наступним було вирішено створити перешкоду кочівникам у вигляді військових поселень. Першим таким поселенням стала Нова Сербія⁶³.

Нова Сербія була створена наказом російської імператрицею Єлизаветою Петрівною в кінці 1751 року як військове поселення. Перші переселенці прибули до новоутвореної територіальної одиниці з півдня Австрії восени 1751 року. Переселення сербів було зумовлено політикою Габсбургів в Австрії, де утискалися права православних та «другорядних» народів загалом. На середину XVIII століття австрійська влада почала впроваджувати план, за яким території в районі річок Дунай, Марош та Тиса віддавалися угорському населенню, а серби, в свою чергу, ставали звичайними селянами. Природньо, ці дії зустріли потужний спротив з боку сербського населення, що зумовило виникнення ідеї щодо переселення до сусідньої російської держави, схожість з якою була по меншій мірі в релігії. Лідер тієї частини сербів, які вирішили переселятися до Росії, звернувся до уряду з пропозицією створення військового поселення за зразком австрійського, який був сформований на південному кордоні держави. Іван Хорват обіцяв надати необхідну кількість сербських переселенців, яких мало б вистачити для того, щоб сформувати чотири полки.

В грудні царський уряд видав указ про поселення вихідців з балканських країн. Проте така ініціатива зустріла активний спротив з боку австрійської влади, яка заборонила переселення місцевого населення з метою формування військових округів на території Росії. Але процес був запущений, хоча й проходив повільно, оскільки переселення тепер було нелегальним та небезпечним. Перед полковником Хорватом було поставлено завдання сформувати два гусарських та два пандурських полки. Було вирішено побудувати фортецю, а поселення названо «Нова Сербія». Цікаво, що спеціальним наказом було заборонено

⁶³ Панащенко В.В. Нова Сербія. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.

приймати на службу проживаючих на цих територіях українців⁶⁴. Нову Сербію було розділено на дві частини – піхотний полк та кінний (пандурський та гусарський). Кожен полк мав у складі 20 рот та укріплені фортецями поселення – майбутні міста та села. В середині 50-х років було побудовано головну фортецю на території Нової Сербії – св. Єлизавети, яка стала основою сучасного міста Кропивницький. Фортеця стала центром поселення, яке було включено до складу Єлизаветської провінції.

Рис. 3.2. Нова Сербія у порівнянні із сучасною Кіровоградською областю⁶⁵.

Під заселення Нової Сербії було відведено території, які заселяли українці (переважно із Слобожанщини) в першій половині XVIII ст. За наказом

⁶⁴ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – с. 50-51

⁶⁵ Нова Сербія у порівнянні із сучасною Кіровоградською областю.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:New_serbia_slavo_serbia.png

уряду українське населення повинно було переміститися на ті території, де вони жили раніше. Між населенням Гетьманщини та сербами відбувалися постійні конфлікти з цього приводу. Ані доводи населення, ані спроби гетьмана Розумовського захистити українців від переселення не було успішними⁶⁶. Ті, хто відмовився добровільно переселитися, це було здійснено примусово. Для переміщеного населення було вирішено створити Новослобідський козацький полк.

З цих причин стає зрозумілим, що існували напружені відносини між українським населенням та сербськими переселенцями. Між ними відбувалися постійні сутички та суперечки, в яких вигравали серби, оскільки мали перевагу над місцевим населенням перед владою. Дмитро Яворницький, відомий дослідник українського козацтва, стверджував, що це стало однією з причин ліквідації Запорізької Січі, дуже вдало ілюструючи становище українського населення та їхніх відносин з іноземцями: *«Поводом к уничтожению Запорожской Сечи послужили бесконечные жалобы Екатерине II на запорожцев со стороны иноземных выходцев, которые вызваны были в Россию еще в царствование Елизаветы Петровны и своими поселениями заняли восточные и западные окраины запорожских вольностей, основав на западе Елисаветград, на востоке Луганск. То были болгары, румыны, венгры, сербы, известные под общим наименованием ново-сербов и славяно-сербов. Они сдавливали запорожцев с двух сторон, как сдавливает человека огромного размера гад своими кольцами. Неточные размежевания земельных границ между пришельцами и запорожцами вызывали часто споры, переходившие в драки, и даже убийства с одной и с другой стороны. Оберегая свои вольности от захватчиков, запорожцы посылали в столицу жалобы за жалобами. Но где же им, малым людям, было бороться с такими великими людьми, как Хорваты, Милорадовичи, Депрерадовичи, Шевичи и другие, которые, перейдя из заграницы в Россию, скоро получали и землю, и высокие чины и имели доступ до*

⁶⁶ Кабузан В. М. «Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX в. (1719—1858 гг.)», Наука, М; 1976 306 с. (с. 84-85)

самого царского престола. В столице запорожцев трактовали как диких людей, как грабителей, как убийц, которые должны подлежать политической каре»⁶⁷.

Наприкінці 50-х років території Новослобідського полку були з'єднані з Новою Сербією. Реформування цих поселень закінчилось у 1764 році, коли Новослобідський полк та Нову Сербію було ліквідовано. Їхні землі були включені до складу новоствореної Новоросійської губернії у вигляді Єлизаветинської провінції. Так була ліквідована перша іноземна військово-адміністративна одиниця.

За зразком групи під командуванням І. Хорвата, в 1752 р. до Києва прибула наступна – на чолі з полковниками Йованом Шевичем та Райком Прерадовичем⁶⁸. Цю групу було вирішено розселити між річками Бахмут та Лугань. З цих груп вони створювали військові полки для охорони південних кордонів від кочівників. Так з'явилися Слов'яносербія. Так само, як і з Новою Сербією, українське населення територій, відведених під військове поселення, повинно було переселитися на місця свого колишнього проживання⁶⁹. Це були переважно вихідці із Слобідської України. Центром було визначено м. Бахмут. На початковому етапі Слов'яносербія була самостійною одиницею, оскільки не була включена ні до провінції, ні до губернії та була безпосередньо у віданні Сенату та Військової колегії. У центрі поселення, Бахмуті, було створено організаційне управління – Слов'яносербську комісію⁷⁰.

⁶⁷ Яворницький Д.И. История города Екатеринослава.-Днепропетровск: Проминь, 1989.- 197 с. – с. 3-4

⁶⁸ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – с. 56

⁶⁹ Шевченко Ф.П. Вихідці з балканських країн на Запоріжжі у XVIII ст. // Історія та історіографія України. Зб. наук. праць. - К., 1985.

⁷⁰ Водотика Т.С. Слов'яносербія [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Slovianoserbiia> (останній перегляд: 17.11.2020).

Рис. 3.3. Слов'яносербія у порівнянні із сучасними Донецькою та Луганською областями⁷¹.

Основними завданням новоутвореної військово-адміністративної одиниці були охорона південних кордонів російської держави від нападів турків та татар, тим самим виконуючи друге: сприяти освоєнню краю. Іноземним поселенцям були надані певні пільги: зарплатня, пільги на заняття торгівлею та промислами, землю у володіння. Відведену територію було поділено на дві частини – полк Шевича (ближче до земель Війська Донського) та полк Депрерадовича (між річками Бахмут та Лугань). За планами у складі кожного полку повинно було налічуватися по 10 рот, але процес заселення проходив набагато повільніше, ніж очікувалось.

⁷¹ Слов'яносербія у порівнянні із сучасними Донецькою та Луганською областями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:New_serbia_slavo_serbia.png

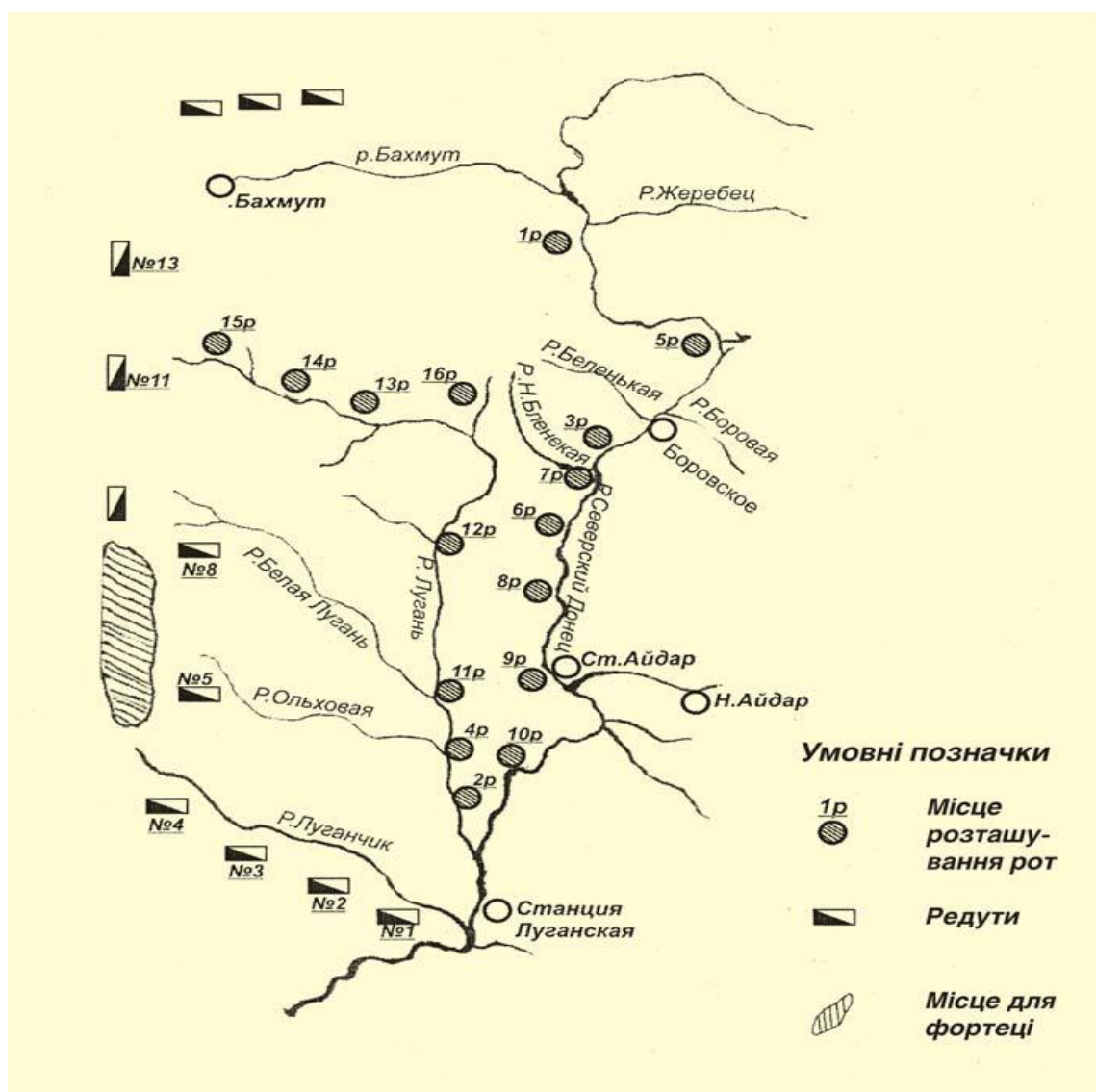

Рис. 3.4. Розташування слов'яносербських рот⁷².

Національний склад населення полків був неоднорідним, хоча на початковому етапі фони формувалися лише із сербських переселенців. Полки включали в себе представників й інших національностей, об'єднаних лише одним – православною вірою: болгари, моравці, волохи, угорці, греки, молдавани тощо. У 60-х роках уряд зробив ще декілька кроків для активізації заселення регіону – було дозволено оселятися всім охочим іноземцям, а також й

⁷² Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с. — с. 38

росіянам та українцям. Імператрицею Катериною було затверджено план заселення степових районів, за яким іноземці отримували необмежене право на вступ до будь-яких полків; кожен новий солдат отримував грошову винагороду; за приведення «нових кадрів» призначалася військова посада. Проте всі ці заходи не мали очікуваного результату, а тому за недостатності необхідної кількості, в 1764 році з двох полків було сформовано один Бахмутський кінний полк. Реформи 60-х років не обминули також і Слав'яносербію – як і Нова Сербія, у 1764 році вона була ліквідована як самостійна одиниця. Території військових поселень разом землями, на яких проходила Українська оборонна лінія, були включені до Катерининської провінції у складі Новоросійської губернії. В наступному році було також ліквідовано Бахмутський полк козацтва, замість нього був заснований Луганський пікінерний полк, завданням якого була охорона центральних фортець району: Тор, Бахмут.

Рис. 3.5. Гусар Луганського пікінерного полку⁷³.

Всі ці реорганізаційні кроки не були стихійними – це була послідовні дії уряду, який втілював у життя широку військово-адміністративну реформу, завданням якої було зміцнення оборонності південних кордонів держави. Було заплановано змінити Українську оборонну лінію, до складу якої мали б віднести Слов'яносербію з центральною фортецею Бахмут. Проте плани не були приведені у життя в повній мірі у зв'язку із змінами у зовнішній політиці: в результаті вдалого завершення російсько-турецької війни були повернені

⁷³ Гусар Луганського пікінерного полку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://scontent.fiev14-1.fna.fbcdn.net/v/t1.0-9/9910_517629314965123_1931976450_n.jpg?_nc_cat=100&ccb=2&_nc_sid=9267fe&_nc_ohc=c44iqms-h5oAX_6t9a5&_nc_ht=scontent.fiev14-1.fna&oh=3db92a423b0774fae2fa735435fa2d7f&oe=5FD81E5F

території Північного Причорномор'я, ліквідовано Кримське ханство, відновлено Чорноморський флот та зникненні нагальної необхідності у всіх цих військових змінах в даному регіоні.

Через повільний темп заселення території влада не була категоричною до населення, що проживало тут раніше, а також було дозволено переселення не тільки балканців, але й усіх інших вихідців з православною вірою. Ці фактори призвели до цікавого явища: станом на кінець 50-х рр. на території Бахмутського повіту було представлено біля трьох десятків етносів⁷⁴.

Однак, незважаючи на це, масового приросту переселенців, на що розраховувалось, не відбувалося. Внаслідок цього було здійснено ще один захід – виданий указ в червні 1763 р. дозволяв приймати до поселень усіх бажаючих (навіть кріпаків), не тільки вихідців з Речі Посполитої. Це, фактично, знімало заборону на перехід українського населення в недостатньо заселенні території⁷⁵.

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., як вже було зазначено, до регіону переселялися волохи, болгари, молдавани з турецьких територій, які звільнялися, або вони втікали самі до Росії під час військових дій. Також під час війни було переселено велику кількість старообрядців з Бессарабії⁷⁶.

В цей час також активізувався процес переселення волохів та молдаван, яких розміщували на території сучасного Донбасу (між річками Бахмут, Лугань, Казенний Торець тощо). Їхньою особливістю була здатність швидкої асиміляції. Також значний вплив на збільшення поселень та кількості населення мало переселення в 1778 р. до Азовської губернії декілька десятків тисяч грузин, волохів, вірмен, греків з Криму. Вони заснували більше двох десятків

⁷⁴ Пирко В. А. Северное Приазовье в XVI - XVIII вв. : [Учеб. пособие для спец. "История"] / В. А. Пирко; М-во высш. и сред. спец. образования УССР, Учеб.-метод. каб. по высш. образованию, Донец. гос. ун-т. - Киев : УМКВО, 1988. – с. 29

⁷⁵ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – с. 60

⁷⁶ Там само. – с. 65-66

міст, зокрема м. Маріуполь та стільки ж сіл на території сучасної Донецької області⁷⁷.

Ще одним з етносів, який залишив свій слід в історії заселення Приазов'я були греки, які переселялися сюди з Кримського півострова. Ініціатором цього був російський уряд, за основу було взято релігійний чинник, оскільки православні греки зазнавали утисків від мусульман. Татари вдавалися до жорстких асиміляційних заходів як у релігії, так і в звичайному житті. Імператрицею Катериною II та князем Г. Потьомкіним було підготовлено Азовську Новоросійську губернії до прийняття нового потоку переселенців, цього разу з Криму. Цей процес відбувався майже впродовж 70-х років. Восени 78-го року до Росії було переселено майже 20 тисяч греків.

За порадою Г. Потьомкіна грекам для заселення був відведений район від Азовського моря до річки Кальміус. Місце їх розселення було сформовано в Маріупольський повіт, а місто стало називатися Маріуполем. Цю територію були призначено лише для греків, було заборонено поселятися іншим національностям. Грекам, як у випадку із сербами, було надано певні пільги: імунітет на податки строком одне десятиліття, надання земельного наділу, забезпечення усім необхідним тих, хто потребує.

⁷⁷ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – с. 74

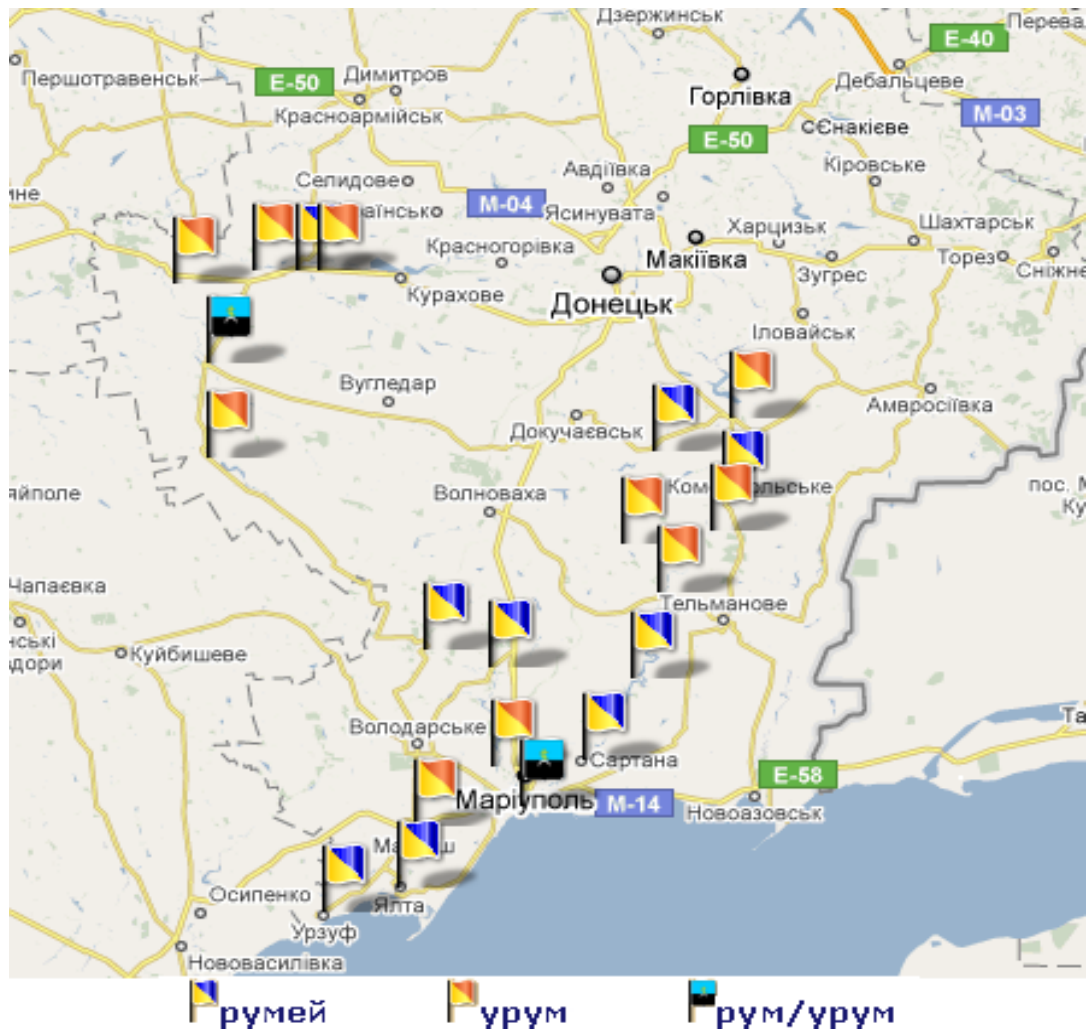

Рис. 3.6. Грецькі поселення Приазов'я на сучасній мапі України⁷⁸. *Румеї – спілкуються румейським діалектом грецької мови; Уруми – діалект тюркської мовної групи.

Таким чином, можна побачити, як важливо російській владі було заселення степових регіонів України, задля чого вони вдавалися до таких заходів, як заохочення до переселення вихідців із сусідніх країн, користуючись їхнім незадоволенням власним становищем в тих країнах. Російський уряд стимулював іноземців різними пільгами, правами та іншими методами. З іноземних переселенців влада створювала військові полки для захисту південних територій держави, які були під постійною загрозою військових дій.

⁷⁸ Грецькі поселення Приазов'я на сучасній мапі України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%27%D1%8

Іноземна колонізація суттєво допомогла збільшенню рівня заселення регіону в загальному, але потрібно відмітити, що плани царського уряду були здійснені не в повному обсязі, адже реальні результати були знано меншими за очікувані. Використовуючи дані В. М. Кабузана, можна навести наступну характеристику національної строкатості населення на кінець 70-х рр. XVIII століття: українці склали 73,77%, росіяни – 12,23, молдавани – 6,22, греки – 3,47, вірмени – 2,62%, а на решту представників майже 30 етносів припадало 1,69%⁷⁹.

Отже, на фоні недостатнього ефекту заселення регіону, на який розраховувала російська влада, уряд вдається до ще одного методу: запрошує іноземних поселенців. Цим вони хотіли вирішити одразу два завдання: освоєння степових земель та захист регіону від набігів шляхом формування з переселенців військових полків.

Основним джерелом була сусідня Австрійська держава, уряд якої проводив жорстку асиміляційну політику по відношенню до православного населення. Цим скористалася Росія, яка почала запрошувати сербів та інших етносів православного віросповідання.

З перших сербських переселенців у 30-х роках було сформовано сербський гусарський полк біля Тора. Наступним військовим поселенням була Нова Сербія, яка була створена на початку 50-х років. Нова Сербія займала територію сучасної Кіровоградської області та до 1764 року існувала як самостійна військово-адміністративна одиниця. Також на початку 50-х років було сформовано інше військове поселення – Слов'яносербію, яка займала територію на сучасних Луганській та Донецькій областях. Її так само було ліквідовано як самостійну одиницю у 1764 році.

Ще однією чисельною групою іноземних переселенців на українських землях були греки, які втікали з Криму від утисків мусульман. Вони також

⁷⁹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719 - 1858 гг.) / В. М. Кабузан; отв. ред. Л. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1976. – с. 136

формували поселення, які ставали основою майбутніх міст у Приазов'ї. Так виникло важливе українське місто біля Азовського моря Маріуполь.

Таким чином, у процесі заселення приазовського регіону приймали участь й вихідці з інших країн, представники різних етносів. Це були серби, молдавани, угорці, волохи, трансильванці, болгари, греки. Хоча цей процес відбувався дуже повільно та стикався із серйозним спротив австрійської влади та не був таким масовим, як розраховувала російська влада, іноземні переселенці внесли також вагомий вклад у освоєння українського Приазов'я.

ВИСНОВКИ

Дана робота передбачала аналіз процесу колонізації території Приазов'я (сучасних Луганської, Донецької, Херсонської, частково Ростовської областей) протягом XVIII ст. Дослідження дає змогу зробити наступні висновки.

В ході дослідження було проаналізовано хід народної колонізації регіону. Процеси, які були розпочаті українським козацтвом, донськими козаками та звичайним населенням сусідніх регіонів, активно продовжувались та розвивались у XVIII столітті. Поступово, степові регіони перетворюються з «Дикого поля» на заселений регіон. Козацтво та населення сусідніх регіонів починає приваблювати природні ресурси краю, одним з яких була сіль. У XVIII столітті набуває розвитку солепромисли на території Тора та Бахмута, навколо соляних промислів згодом з'являться селища, міста. Населення регіону було представлено класичним поділом на стани феодального суспільства, існував поділ землеволодіння. Населення починає займатися господарським осовенням регіону: землеробством, скотарством, садівництвом.

Поступово з господарства на території степового регіону виокремлюється ремісниче виробництво. Населення освоює різні промисли, серед яких: ткацтво, металообробка, винокуріння, варіння пива та інші. Поступово з'являються певні особи, представники вузьких галузей. Вони перестають займатися ремісництвом для власних потреб, переорієнтовуються на заробіток своєю діяльністю. Поступово відбувається поділ виробничого процесу, з'являються мануфактури, професійні об'єднання.

Наступним етапом після народної, була державна колонізація. Протягом XVIII ст. на відміну від попередніх XVI та XVII століть, коли заселення відбувалося стихійно, влада почала активне освоєння територій, заохочуючи до цього різними методами. Цей процес починається регулюватися на державному рівні. Потрібно сказати, що більшість заходів в результаті виявилися ефективними, наслідком чого стала помітна активізація процесу заселення регіону, хоча влада розраховувала на більший ефект, оскільки процес проходив дуже повільно.

Важливу роль у цьому відігравала зовнішня політика, оскільки в цей час велися постійні війни з Османської імперією, а між офіційними війнами, територія російської держави (а особливо південні кордони) піддавалися постійним набігам кочівників. Для цього влада залучала козацтво з метою захисту південних кордонів держави та одночасно освоєння регіону. Проте між урядом та козацтвом часто були напружені стосунки, оскільки влада розглядала волелюбний український народ лише як об'єкт власних геополітичних інтересів.

Окрім геополітичної складової в процесі заселення Приазов'я у XVIII столітті був присутній важливий економічний чинник. На території сучасного Донбасу було започатковано та розвинуто видобуток солі. Через складну ситуацію всередині держави з деревиною та паливом, для розвитку солепромислів було вирішено шукати альтернативу. Вона була знайдено у вигляді покладів кам'яного вугілля у донбаських степах. Так з першої шахти у Лисичій Балці (сучасне м. Лисичанськ, Луганської області) було розпочато вугільно-промислове освоєння регіону, який в майбутньому стане центром вугільної промисловості України.

Також на території сучасного Донбасу було знайдено поклади залізної руди, біля річки Лугань, де була найбільша концентрація продукту, було побудовано перший ливарний завод на українських землях. Луганський ливарний завод забезпечував Чорноморський флот та військові фортеці регіону необхідними боєприпасами, а також виробляв продукцію цивільного вжитку. Так з робітничого поселення навколо заводу виник майбутній важливий промисловий центр України – м. Луганськ.

Окремо також було виділено та досліджено питання участі іноземного населення в колонізаційних процесах. На фоні недостатнього ефекту заселення регіону, на який розраховувала російська влада, уряд вдається до ще одного методу: запрошує іноземних поселенців. Цим вони хотіли вирішити одразу два завдання: освоєння степових земель та захист регіону від набігів шляхом формування з переселенців військових полків. Російський уряд вдавався до

таких заходів, як заохочення різними пільгами, правами та іншими методами до переселення вихідців із сусідніх країн.

Основним джерелом було населення Австрійської держави, уряд якої проводив асиміляційну політику по відношенню до православного населення. Цим скористалася Росія, яка почала запрошувати сербів та інших етносів православного віросповідання.

З перших сербських переселенців у 30-х роках було сформовано сербський гусарський полк біля Тора. Наступним військовим поселенням була Нова Сербія, яка була створена на початку 50-х років. Нова Сербія займала територію сучасної Кіровоградської області та до 1764 року існувала як самостійна військово-адміністративна одиниця. Також на початку 50-х років було сформовано інше військове поселення – Слов'яносербію, яка займала територію на сучасних Луганській та Донецькій областях. Її так само було ліквідовано як самостійну одиницю у 1764 році.

Ще однією чисельною групою іноземних переселенців на українських землях були греки, які втікали з Криму від утисків мусульман. Вони також формували поселення, які ставали основою майбутніх міст у Приазов'ї. Так виникло важливе українське місто біля Азовського моря Маріуполь.

Іноземна колонізація суттєво допомогла збільшенню рівня заселення регіону в загальному, але потрібно відмітити, що плани царського уряду були здійснені не в повному обсязі, адже реальні результати були значно меншими за очікувані.

Таким чином, можна зробити висновок, що протягом XVIII ст. територія українського Приазов'я, за яким в попередніх століттях закріпилася назва «Дике поле», поступово перетворюється на достатньо заселений регіон. Починають виникати селища, міста. Був покладений початок видобутку природніх багатств регіону. Поступово степова Україна стає важливим промисловим центром та густозаселеним регіоном країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Бахмут в кінці XVIII століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://art.dn.ua/history.html>
2. Водотика Т.С. Слов'яносербія [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Slovianoserbiia>
3. Герберштейн С. Записки о Московии: В 2 т. М.: Памятники исторической мысли, 2008. Т. 1: Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. Малеина и А. В. Назаренко, с ранненововерхненемецкого А.В. Назаренко. – 776 с., ил.
4. Грецькі поселення Приазов'я на сучасній мапі України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%27%D1%8
5. Гусар Луганського пікінерного полку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://scontent.fiev14-1.fna.fbcdn.net/v/t1.0-9/9910_517629314965123_1931976450_n.jpg?_nc_cat=100&ccb=2&_nc_sid=9267fe&_nc_ohc=c44iqms-h5oAX_6t9a5&_nc_ht=scontent.fiev14-1.fna&oh=3db92a423b0774fae2fa735435fa2d7f&oe=5FD81E5F
6. Гусар сербського полку XVIII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B3%D1%83%D1%81%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BA
7. Завод на мапі Війська Донського, Харківської та Катеринославської губернії 1913 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B4

8. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. — К., 1976. — 811 с.

9. Ізюмський полк. [Електронний ресурс] . — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Maps_Izum.svg

10. Історія Української РСР: У 2 т. / Редкол.: К. К. Дубина (голов. ред.), І. О. Гуржій (заст. гол. ред.), В. А. Дядиченко, О. К. Касименко, М. І. Супруненко, Ф. П. Шевченко. АН УРСР. Інститут історії. — Т. 1 — К.: Наук. думка, 1967. — 807 с.

11. Климат Северного Приазовья. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.krim.biz.ua/kerch-azov-klimat.html>

12. Лисичанський міський краєзнавчий музей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://liskmuseum.at.ua/index/z_istoriji_mista/0-35

13. Луганський ливарний завод. 1910 рік. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B4

14. Мапа Катеринославської губернії 1886 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://2.bp.blogspot.com/E9i34xJtayI/XNrMO1LD_WI/AAAAAAAAAV5U/bF_eYdOA2AwlNtedwrYrjkJ9EqHpYF9QwCKgBGAs/s5600/1886_karta-ekaterinoslavskoy-gubernii-lesevich.jpg

15. Нова Сербія у порівнянні із сучасною Кіровоградською областю. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:New_serbia_slavo_serbia.png

16. Описание Слободско-Украинской Харьковской губернии: 1802 г.
17. Пам'ятний знак в Лисичій балці, м. Лисичанськ, Луганська область. Фото 1970 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.donmining.info/2017/05/lisya-balka-pamyatnik-pervoy-shahte-donbassa.html>
18. Пам'ятний знак у Скелеватій балці, м. Торецьк, Донецька область. «На цьому місці в 1721 р. Микитою Вепрейським та Семеном Чирковим був відкритий Донецький вугільний басейн». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://1.bp.blogspot.com/-7AO1HnRLbkE/XvirLjtxTYI/AAAAAAAAAYpk/6rcboQDsRLIEobWVhh3ATXkfTxod_BktACLcBGAsYHQ/s1600/IMG_20200628_110656.jpg
19. Результат дослідження кам'яного вугілля. Гірський журнал 1838 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://4.bp.blogspot.com/-yt5HaPxIBJ0/WUV8OyQ56bI/AAAAAAAAAPTg/ZZwRko6ADAKa3_7szHBs_UvgpL5zyO4EgCLcBGAs/s1600/rezultat-ispyitaniya-kamennogo-uglya-okruga-luganskogo-zavoda-1.jpg
20. Слов'яносербія у порівнянні із сучасними Донецькою та Луганською областями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:New_serbia_slavo_serbia.png
21. Українська лінія на мапі України у 1727-1768 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B01727-1768.gif>
22. Чухліб Т.В. Священна Ліга [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Sviaschenna_liha

Література:

23. Аркас М. Історія України-Русі. - К., 1990. - 509 с.
24. Багалея, Дмитрий Иванович. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / исслед. Д. И. Багалея. – Москва:

Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1887. – II, XVI, 614 с.

25. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків: Союз, 1920. – 112 с.

26. Бойко А. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. Український археографічний щорічник / Ред. кол.: П. С. Сохань (гол. ред.), О. О. Маврін (заст. гол. ред.), В. А. Брехуненко (відп. секр.), та ін. НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії. – Вип. 5–6. – Т. 8–9. – К., 2001.

27. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719 - 1858 гг.) / В. М. Кабузан; отв. ред. Л. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1976. – 306 с.

28. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / Відп. ред.: В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – 813 с.

29. Кусов В.С. Картографическое искусство Русского государства.

30. Лаврів П. І. Історія південно-східної України. — Львів МП "Слово", 1992. – 152 с.

31. Панащенко В.В. Ізюмський полк. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл.

32. Панащенко В.В. Нова Сербія. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.

33. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.

34. Пирко В. А. Северное Приазовье в XVI - XVIII вв. : [Учеб. пособие для спец. "История"] / В. А. Пирко; М-во высш. и сред. спец. образования СССР, Учеб.-метод. каб. по высш. образованию, Донец. гос. ун-т. - Киев : УМКВО, 1988.
35. Пірко В.О. Українська лінія // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. Серія Історія. — 2007. — Т. 18.
36. Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. — 300 с.
37. Подов В.И. История Донбасса: В 3 т. – Т.І. Донбасс в XVII-XVIII веках. — Луганск: Альма-матер, 2004. – 336 с.
38. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА «Тандем У», 1998. – 80 с.
39. Слюсарский, А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. – 459 с.
40. Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К.: Наукова думка, 1984. – 218 с.
41. Тимочко Н. О. Економічна історія України: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — 204 с.
42. Чухліб Т.В. Українська оборонна лінія. Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2019. - 842 с.
43. Шевченко Ф.П. Вихідці з балканських країн на Запоріжжі у XVIII ст. // Історія та історіографія України. Зб. наук. праць. - К., 1985.
44. Щербак В.О. Дике поле // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.
45. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. — Днепропетровск: Проминь, 1989.- 197 с.

46. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – 596 с.